

Janneke Verdijk

Landmerk voorgesteld

**Een onderzoek naar referentiepunten (landmerken)
in het Nationaal beek- en esdorpenlandschap Drentse Aa
en hun waardering over de periode 1900 tot 2000.**

‘Maar ik wil met u thans naar Zeegse, Eldorado van Groningers’
(A. van Veldhuizen, 1924) (Fen# 271)

Janneke Verdijk
Rijksuniversiteit Groningen
Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen
Afstudeeronderzoek Culturele Geografie
Begeleider: Prof. Dr. P.P.P. Huigen
Externe begeleider: dhr. H. Elerie
Ontwerp voorpagina: P. van Dijken
Groningen, januari 2007

Voorwoord

Deze thesis, met de titel "Landschap voorgesteld", is een onderzoek ter afsluiting van mijn master-opleiding Culturele Geografie aan de *Rijksuniversiteit* Groningen. In het onderzoek zijn de landschappelijke referentiepunten, ofwel 'landmerken' van het Nationaal beek- en esdorpenlandschap Drentse Aa geïnventariseerd. Van de gevonden landmerken zijn het voorkomen en de waardering in de tijd geanalyseerd. Voor het onderzoek sprak ik met dhr. Van der Sanden, archeoloog bij het Drents Plateau. Hij vertelde mij hoe interesse voor twee hunebedden bij Rolde uit kan monden in een volledig boekwerk. Gezien het aantal landmerken dat naar voren is gekomen uit dit onderzoek, heb ik die neiging inderdaad ook 113 keer gehad. Ieder landmerk heeft zijn eigen kenmerken, zijn eigen specifieke ligging in het landschap, zijn eigen ontstaansgeschiedenis en zijn eigen verhaal. Ieder landmerk is uniek. Het is bij een overzicht van de landmerken gebleven, maar wel een overzicht waarin de uniciteit van ieder landmerk op zich centraal is blijven staan.

Hierbij wil ik graag dhr. P. Huigen bedanken voor de begeleiding tijdens mijn afstuderen. Ook dhr. H. Elerie van harte bedankt voor het bieden van de mogelijkheid dit onderzoek als deelstudie van 'De biografie van het landschap' uit te voeren en voor de geboden begeleiding. Dhr. W. van der Sanden en dhr. H. Klompmaker bedankt voor de enthousiaste reacties op de vraag de gevonden resultaten te bekijken en voor de gesprekken die daaruit volgden. Alle mensen uit mijn directe omgeving die me de afgelopen maanden zo enorm gesteund hebben: bedankt! Tot slot Jasper; al die uren dat we door Drenthe hadden kunnen fietsen, en ik er zo nodig over moest schrijven, met u wil ik thans naar Zeegse, Eldorado van Groningers!

Samenvatting

Onderzoek naar landmerken in het Drentse Aa landschap

Het Nationaal beek- en esdorpenlandschap Drentse Aa is een landschap met hoog gewaardeerde kwaliteiten én met meerdere gebruiksfuncties. Voor beleid met betrekking tot behoud en ontwikkeling van het gebied en voor informatievoorziening naar de gebruikers is een interdisciplinair inzicht in het gebied van groot belang. Eén van de gebiedspecifieke landschapsprocessen waarover nog weinig bekend is, is de beeldvorming van het Nationaal beek- en esdorpenlandschap Drentse Aa. In dit rapport is gekeken naar landschappelijke referentiepunten, (**landmerken**), die bijdragen aan de beeldvorming van het Drentse Aa landschap gedurende de periode 1900 tot 2000.

Het **wetenschappelijk belang** van het onderzoek is ten eerste dat het de landmerken van het Drentse Aa landschap en hun waarde gedurende de periode 1900 tot 2000 voor het eerst in kaart brengt. Ten tweede draagt het onderzoek bij aan de conceptuele discussie over de begrippen 'landschap', 'landmerk', 'voorstelling van een landmerk' en 'waardering van een landmerk'. Ten slotte geven de aanbevelingen in deze rapportage richtingen aan voor verder onderzoek.

Het **maatschappelijk belang** van het onderzoek is dat het een aanvulling geeft op de bestaande kennis en informatie over de kwaliteit van het Drentse Aa landschap, welke gebruikt kan worden in beleid en beheer van het gebied. Ten tweede kan de informatie over de landmerken gebruikt worden voor en door gebruikers van het gebied. Tot slot sluit het onderzoek aan bij de belangstelling die er is in de samenleving voor het Nationaal beek- en esdorpenlandschap Drentse Aa.

De **doelstelling** van het onderzoek een overzicht te krijgen van de landmerken in het onderzoeksgebied, hun waardering en de ontwikkeling die zij doormaken gedurende de periode 1900 tot 2000. Om de doelstelling te bereiken is gewerkt met een viertal onderzoeksvragen.

Als bron voor gegevens over de beeldvorming van het Drentse Aa landschap is gekozen van recreatiegidsen. Voor het onderzoek zijn de volgende **methoden** gebruikt:

- literatuurstudie, voor de conceptuele discussie en ter onderbouwing van de analyse van het voorkomen en de waardering van de landmerken in de tijd.
- expertinterviews, eveneens ter onderbouwing van de analyse
- methode voor het in beeld brengen van het voorkomen van het landmerk gedurende de periode 1900 tot 2000.
- tekstanalyse op de waardering van landmerken in recreatiegidsen, waarbij onderscheid is gemaakt tussen de:

belevingswaarde; een beoordeling van het landmerk

gebruikswaarde; een beschrijving van de gebruiksmogelijkheden van het landmerk

attractiewaarde; een beschrijving waarbij de auteur kennis over het landmerk overbrengt aan de lezer

- *lieux de mémoire: het landmerk is een herdenkingsmonument*
- *onderdeel van het landschap: de beschrijving van het landmerk heeft betrekking op de ligging van het landmerk ten opzichte van het omringende landschap*

Resultaten en conclusies

In totaal komen 113 landmerken voor in recreatiegidsen van 1879 tot 1988. Deze landmerken zijn onderverdeeld in 36 soorten. De soorten landmerken in het Nationaal beek- en esdorpenlandschap Drentse Aa kunnen verdeeld worden in tijdelijke landmerken en duurzame landmerken (bijlage 4a en 4b, Kaart 1).

Aspecten die bij het ontstaan van *duurzame* landmerken mee spelen zijn:

1. Clustering
2. Het landmerk onderscheidt zich van andere gelijksoortige landmerken door:
 - a. Ontsluiting
 - b. Attractiewaarde
 - c. Situering in het landschap
 - d. Gebruikswaarde
 - e. Bekendheid
 - f. Grootte
3. Het na-aapeffect
4. Combinatie van aspecten

Oorzaken dat landmerken *tijdelijke* landmerken blijven zijn:

1. Geloofwaardigheid
2. Bekendheid
3. Het landmerk bestaat voor een korte periode

Uit het onderzoek komt naar voren dat nader onderzoek naar de beeldvorming van het Nationaal beek- en esdorpenlandschap Drentse Aa gewenst is. Dit vervolgonderzoek dient bij voorkeur interdisciplinair van opzet te zijn.

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	I
Samenvatting	II
Hoofdstuk 1 Beeldvorming Nationaal Beek- en esdorpenlandschap Drentse Aa	1
1.1 Aanleiding tot het onderzoek	1
1.2 Naar een centrale vraag	2
1.2.1 <i>Probleemstelling</i>	2
1.2.2 <i>Doelstelling</i>	2
1.2.3 <i>Vraagstelling</i>	3
1.3 Belang van het onderzoek	3
1.3.1 <i>Wetenschappelijk belang</i>	3
1.3.2 <i>Maatschappelijk belang</i>	4
1.4 Het onderzoeksgebied	4
1.5 Opzet van het onderzoek	5
1.5.1 <i>Selectie recreatiegidsen</i>	6
1.5.2 <i>Tekstanalyse naar waardering van landmerken</i>	6
1.5.3 <i>Het voorkomen van de landmerken</i>	6
1.6 Leeswijzer	7
Hoofdstuk 2 Landschap en landmerken in recreatiegidsen	9
2.1 Inleiding	9
2.2 “Landschap”	9
2.3 “Landmerk”	10
2.4 “Representatie”	11
2.5 Waardering landmerken	11
“Belevingswaarde”	12
“Gebruikswaarde”	12
“Attractiewaarde”	12
2.6 Conclusie	13
Hoofdstuk 3 Landmerken en hun waardering in de tijd	15
3.1 Landmerken in het Drentse Aa landschap	15
3.2 Overzicht voorkomen in de tijd	15
3.2.1 <i>Frequentie soorten</i>	15
3.2.2 <i>Frequentie landmerken</i>	16
3.3 Overzicht waardering in de tijd	16
3.4 Analyse	19
3.4.1 <i>Duurzame soorten</i>	20
3.4.2 <i>Tijdelijke soorten</i>	38
3.5 Conclusie	40
Hoofdstuk 4 Conclusie en nabeschuiving	41
4.1 Inleiding	41
4.2 Conclusies duurzame landmerken	41
4.2.1 <i>Clustering</i>	41
4.2.2 <i>Onderscheiden van de rest</i>	42
4.2.3 <i>Het na-aapeffect</i>	44
4.2.4 <i>Combinatie van aspecten</i>	45
4.3 Conclusies tijdelijke landmerken	45
4.5 Nabeschuiving	45
4.5.1 <i>Discussie</i>	45
4.5.2 <i>Aanbevelingen</i>	46
Literatuurlijst en Bijlagen	

Hoofdstuk 1 Beeldvorming Nationaal Beek- en esdorpenlandschap Drentse Aa

Het stroomdal van de Drentse Aa is een bekend en bijzonder stukje van de Provincie Drenthe. Het gebied heeft nationale bekendheid vanwege zijn ecologische en landschappelijke waarden. In 2005 is het Drentse Aa landschap in een landelijk onderzoek van Stichting Natuur en Milieu verkozen tot één van de twee mooiste plekjes van Nederland (Dagblad van het Noorden, 2005). In een recentelijk lezersonderzoek van het Dagblad van het Noorden staat de Drentse Aa op nummer één van de mooiste plekjes van Drenthe (Dagblad van het Noorden, 2006).

Het Drentse Aa gebied zoals we het nu kennen kent een ingrijpende ontwikkelingsgeschiedenis. Rond 1900 veranderde het landschap in Noord-Drenthe van woeste gronden, beekdalen en esdorpen in een gebied waarin landbouw het aanzien grotendeels bepaalde. In de loop van 1900 neemt de rol van de landbouw af en vindt een verschuiving plaats naar een multifunctioneel landschap waarin economische- en sociale activiteiten naast elkaar plaats vinden. Hierbij zijn de functies wonen en recreatie en daarmee de beleving van het landschap steeds belangrijker geworden.

Het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit speelt in op de functieverandering van het Drentse Aa landschap. In 2002 is het stroomgebied van de Drentse Aa aangewezen als Nationaal Landschap onder de naam 'Nationaal beek- en esdorpenlandschap Drentse Aa.' (Ministerie LNV, 2005). Met de vaststelling van de Nota Ruimte op 17 januari 2006 is de Drentse Aa officieel een Nationaal landschap. Voor het ruimtelijk beleid van het gebied staan de cultuurhistorische- en landschappelijke identiteit, en de natuurlijke kwaliteit van het Drentse Aa landschap centraal. Het motto is 'behoud door ontwikkeling' (Provincie Drenthe, 2006).

1.1 Aanleiding tot het onderzoek

Het Nationaal beek- en esdorpenlandschap Drentse Aa is een landschap met verschillende, collectief hoog gewaardeerde kwaliteiten én met meerdere gebruiksfuncties. Een dergelijk landschap vraagt om een interdisciplinaire aanpak, in beleid en tevens in informatievoorziening voor de gebruikers (Elerie en Spek, 2005).

Voor een interdisciplinaire benadering van het Nationaal beek- en esdorpenlandschap Drentse Aa is er behoefte aan kennis over gebiedspecifieke landschapsprocessen en landschapskenmerken op microniveau. Deze uitdaging is opgepakt door dhr. H. Elerie e.a. met het initiatief 'De biografie van het landschap' (Elerie en Spek, 2005). Het voor u liggend onderzoek is een deelstudie van 'De biografie van het landschap'.

Beeldvorming van het Nationaal beek- en esdorpenlandschap Drentse Aa is één van de gebiedspecifieke landschapsprocessen waarover nog weinig bekend is. In dit rapport is hierom gekeken naar landschappelijke referentiepunten, vanaf nu '**landmerken**' genoemd, die bijdragen aan de beeldvorming van het Nationaal beek- en esdorpenlandschap Drentse Aa over de periode 1900 tot 2000. De opzet van het onderzoek is cultureel geografisch. De interpretatie van de gevonden informatie is interdisciplinair, met behulp van expertinterviews in de disciplines historische geografie, gebiedsgeschiedenis en archeologie.

In het vervolg van dit hoofdstuk zijn als eerste de probleem-, doel- en vraagstelling van het onderzoek naar landmerken in het Drentse Aa gebied behandeld. In paragraaf 1.3 wordt vervolgens ingegaan op het wetenschappelijke en het maatschappelijke belang van het onderzoek. Het onderzoeksgebied is beschreven in paragraaf 1.4, gevolgd door de opzet van het onderzoek in paragraaf 1.5. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een leeswijzer voor het verdere verslag.

1.2 Naar een centrale vraag

1.2.1 Probleemstelling

Zoals naar voren komt in de aanleiding van het onderzoek is er voor een interdisciplinaire benadering van het Nationaal beek- en esdorpenlandschap Drentse Aa, behoefte aan kennis over gebiedspecifieke landschapsprocessen en landschapskenmerken op microniveau (Elerie en Spek, 2005). Beeldvorming van het Nationaal beek- en esdorpenlandschap Drentse Aa is één van de gebiedspecifieke landschapsprocessen waarover nog weinig bekend is. Hieruit volgt de *probleemstelling*:

Over de beeldbepalende landschapskenmerken (beeldvorming) van het Drentse Aa gebied en hun ontwikkeling in de tijd is nog weinig bekend.

1.2.2 Doelstelling

Aansluitend op de probleemstelling is de doelstelling van het onderzoek: een overzicht te krijgen van de landmerken in het Nationaal Beek- en Esdorpenlandschap Drentse Aa, hun waardering en de ontwikkeling die zij doormaken gedurende de periode 1900 tot 2000.

Uit het overzicht moet naar voren komen *wat* de landmerken van het Nationaal Beek- en esdorpenlandschap Drentse Aa zijn en *welke* soorten landmerken hierin onderscheiden kunnen worden. Om zicht te krijgen op de ontwikkeling van de landmerken over de periode 1900-2000 moet eveneens genoemd zijn *welke* waardering aan het landmerk gegeven wordt op een bepaald moment in de tijd. Tot slot is het doel zicht te krijgen op *wat* er verandert in het voorkomen en de waardering van de landmerken over de periode 1900-2000.

1.2.3 Vraagstelling

Naar aanleiding van het doel van dit onderzoek is zijn de onderzoeksvragen:

- Wat zijn de landmerken van het Nationaal Beek- en esdorpenlandschap Drentse Aa gedurende de periode 1900 tot 2000?
- Hoe worden de landmerken van het Drentse Aa landschap gewaardeerd?
- Wat verandert er in de tijd in het voorkomen en de waardering van de landmerken?
- Hoe kunnen die veranderingen worden verklaard?

Ter beantwoording van de onderzoeksvragen is een aantal deelvragen geformuleerd. Om te beginnen moet duidelijk zijn wat een 'landmerk' is, en hoe landmerken gewaardeerd kunnen worden. Daarom luiden de eerste twee deelvragen:

1. Wat is een 'landmerk'?
2. Welke kenmerken spelen een rol in de waardering van een landmerk?

Om een overzicht te krijgen van de landmerken van het Drentse Aa gebied en hoe deze landmerken gewaardeerd worden luiden de derde en vierde deelvragen:

3. Wat zijn de landmerken in het Nationaal beek- en esdorpenlandschap Drentse Aa gedurende de periode 1900-2000?
4. Op welke kenmerken is het landmerk gewaardeerd gedurende de periode 1900-2000?

De laatste drie deelvragen hebben ten slotte te maken met de ontwikkeling van de landmerken in de tijd:

5. Wat verandert er gedurende de periode 1900-2000 in het voorkomen van het landmerk?
6. Wat verandert er gedurende de periode 1900-2000 in de waardering van het landmerk?
7. Wat verklaart de verandering in voorkomen en waardering van het landmerk over de periode 1900 – 2000?

1.3 Belang van het onderzoek

1.3.1 Wetenschappelijk belang

Het wetenschappelijke belang van het onderzoek is bij te dragen aan de conceptuele discussie over de begrippen 'landschap', 'landmerk', 'voorstelling van een landmerk' en 'waardering van een landmerk'. Daarnaast zijn de landmerken van het Nationaal beek- en esdorpenlandschap Drentse Aa en de waardering van de landmerken voor het eerst in kaart gebracht en geanalyseerd op hun ontwikkeling in de tijd. Tot slot geven aanbevelingen in deze rapportage richtingen aan voor verder onderzoek.

1.3.2 Maatschappelijk belang

In het beleid en het beheer van het Nationaal Beek- en esdorpenlandschap staan verscheidene kernkwaliteiten centraal. Dit onderzoek geeft met de in kaart gebrachte landmerken en hun ontwikkeling in de tijd, een aanvulling op de bestaande kennis en informatie over de kwaliteit van het landschap. Daarnaast is het maatschappelijke belang van het onderzoek dat de informatie gebruikt kan worden voor en door gebruikers van het gebied, bijvoorbeeld bij gebiedspromotie of in dorpsomgevingsplannen. Tot slot sluit het onderzoek aan bij de belangstelling die er is in de samenleving voor het Nationaal beek- en esdorpenlandschap Drentse Aa.

1.4 Het onderzoeksgebied

Voor het onderzoek zijn de grenzen van het Nationaal beek- en esdorpenlandschap Drentse Aa aangehouden, zoals deze bij de totstandkoming daarvan in 2002 zijn aangewezen. In 2006 is het Concept-uitvoeringsprogramma Nationaal Landschap Drentse Aa van de Provincie Drenthe een voorstel opgenomen voor de uitbreiding van het Nationaal Landschap. Het onderzoeksgebied beslaat 10.600 hectare in het noorden van de Provincie Drenthe. Grofweg gaat het om de driehoek met de stad Assen en het dorp Eext in het zuiden, en het dorp Glimmen in het noorden (bijlage 1). Verder bevinden zich in het gebied de dorpen Tynaarlo, Schipborg, Zeegse, Oudemolen, Anloo, Taarlo, Gasteren, Loon, Deurze, Balloo, Rolde en Anderen. In Drenthe wordt gesproken van 'kernesdorpen': een onregelmatig gerangschikte groep boerderijen bij een es met hier en daar brinken (Berendsen, 2000a).

In het gebied zijn meer dan 3500 archeologische vindplaatsen, waaruit de ontwikkeling van de Drentse bewoning is af te leiden. Vondsten die getuigen van vroege bewoning van het gebied zijn vuurstenen werktuigen uit het Neolithicum (vanaf ongeveer 5000 jaar voor Christus). Het Neolithicum wordt gekenmerkt door de overgang van rondtrekkende nomaden naar min of meer permanente vestigingen in de buurt van akkers, weidegronden en zoetwaterbronnen. Bewoning en landgebruik blijken in de loop der eeuwen op logische wijze met elkaar verbonden te zijn (Ministerie LNV, 2005). Een voorbeeld is de territoriale structuur in de Midden-Bronstijd zoals die kan worden afgeleid uit de verspreiding van de grafheuvelgroepen, komt namelijk in grote lijnen overeen met de historische indeling in dorpsgebieden (marken). Vanaf de Midden-Bronstijd tot de Romeinse tijd zijn de celtic fields in gebruik: grote complexen van aaneengesloten, onregelmatig-rechthoekige percelen. In de Karolingische tijd begint dan de escultuur zoals die nog tot in 1800 door liep (Waterbolk, 1999). Begin 1900 werd kunstmest ingevoerd en konden ook de woeste (heide-) gronden in cultuur worden gebracht.

In bodemkundig opzicht behoort het gebied tot de meest gave pleistocene zandlandschappen van Noordwest-Europa. Het gebied kent zand-, leem- en veengronden. De loop van de Drentse Aa vindt haar oorsprong in de erosiegeulen (keileem ruggen en laagten) die ontstaan zijn door schuivend landijs in de één-na-laatste ijstijd (Saalien). De Hondsrug, en parallel daaraan liggende keileemruggen zijn zichtbaar in het huidige landschap. Het hoogteverschil tussen Grolloo en Groningen bedraagt meer dan 20 meter. Het oostelijke deel van het onderzoeksgebied, rondom Eext, ligt op de Hondsrug. Naar het noordoosten daalt het gebied sterk van ongeveer 15 tot 20 meter boven NAP naar 0 tot 5 meter boven NAP (Berendsen, 2000b).

Met het gletsjerijs is keileem met daarin granietbrokken over Drenthe geschoven. Deze zwerfkeien zijn onder andere terug te zien als hunebedden, markestenen en als bouwmetaal.

In het Weichselien (laatste ijstijd) is op het keileem van de Drente Formatie een dekzandpakket afgezet. Het dekzand snoerde de loop van de beekjes af waardoor het kronkelende patroon ontstond zoals het stroomdal er nu bij ligt (Spek, 2004). Door afkalven en aangroeien van de oevers blijft de beek ook nu nog in beweging. Op plekken waar het water stil kwam te staan doordat het tegen gehouden werd door dekzandruggen en op lager gelegen delen was veen vorming mogelijk. In zandverstuivingsgebieden is het dekzand zichtbaar aan het oppervlak, zoals bij de stuifzanden bij Zeegse, de Gasterense duinen en het Balloërveld het geval is (Spek, 2004).

Door meer dan vijfduizend jaar (agrarisch) grondgebruik in het Drentse Aa landschap is een variatie aan halfnatuurlijke milieus ontstaan met een grote ecologische en cultuurlandschappelijke verscheidenheid (Waterbolk, 1999).

De centrale vraag, het belang van het onderzoek en het onderzoeksgebied zijn nu bekend. Het vervolg van dit hoofdstuk richt zich op de opzet van het onderzoek naar landmerken in het Nationaal beek- en esdorpenlandschap Drentse Aa.

1.5 Opzet van het onderzoek

Het onderzoek bestaat voor een deel uit literatuurstudie, voor de beantwoording van de eerste twee deelvragen van het onderzoek: "Wat is een 'landmerk'?" en "Op welke kenmerken kan een landmerk gewaardeerd worden?".

Het overgrote deel van dit onderzoek bestaat uit onderzoek naar de landmerken in het Nationaal beek- en esdorpenlandschap Drentse Aa in de periode 1900 tot 2000. In de probleemstelling (paragraaf 1.2.1) is aan de orde gekomen dat met het onderzoek naar landmerken inzicht verkregen dient te worden in de beeldvorming van het Drentse Aa landschap. Als bron voor gegevens over de beeldvorming van het Drentse Aa landschap is gekozen van recreatiegidsen. De recreatiegids is een medium dat beeldvorming van een gebied tot stand brengt. Hier wordt in hoofdstuk twee nader op ingegaan. Daarnaast is voor recreatiegidsen gekozen omdat voor de gehele onderzoeksperiode van 1900 tot 2000 recreatiegidsen beschikbaar zijn van het Drentse Aa gebied in het Drents Archief te Assen.

Aan de hand van de resultaten uit de literatuurstudie (wat is een landmerk, en waardering van landmerken) kon vervolgens een selectie van de recreatiegidsen gemaakt worden op basis van het voorkomen van landmerken en op basis van welke waardering in de gids aan het landmerk is toegekend. Voor onderzoek naar de waardering van het landmerk is gebruik gemaakt van tekstanalyse van de bijbehorende beschrijvingen.

Ten slotte zijn de gegevens van de gevonden landmerken voorgelegd aan experts in verschillende disciplines, om verklaringen te vinden voor het voorkomen en de waardering van de landmerken in de periode 1900 tot 2000 en eventuele veranderingen hierin. Er zijn gesprekken geweest met archeoloog W. van der Sanden van het Drents Archief, historicus H. Klompmaker van het Hunebedcentrum in Borger en met historisch geograaf H. Elerie.

Hierna wordt kort ingegaan op de methodische aspecten van de selectie van de recreatiegidsen (paragraaf 1.5.1), tekstanalyse van de beschrijvingen van de landmerken (paragraaf 1.5.2) en de analyse van het voorkomen van landmerken in de tijd (paragraaf 1.5.3).

1.5.1 Selectie recreatiegidsen

Er is gestart met de inventarisatie van alle recreatiegidsen over Drenthe in het Drents Archief uit de periode 1900 tot 2000. Ten eerste is gekeken welke gidsen het onderzoeksgebied aan doen. Als tweede criterium is er voor gekozen om thematische uitgaven, zoals een recreatiegids specifiek gericht op hunebedden, weg te laten. De gidsen die over bleven zijn recreatiegidsen die niet specifiek op één onderwerp of discipline gericht zijn, waardoor in principe in iedere gids alle soorten landmerken genoemd kunnen worden. Dit maakt vergelijking van de geselecteerde gidsen mogelijk.

Ten slotte is voor iedere periode van 10 jaar tussen 1900 en 2000 minimaal één gids genomen. In totaal zijn 15 recreatiegidsen geanalyseerd (bijlage 2). Eén gids komt uit 1879, wat buiten de onderzoeksperiode valt. Deze gids is echter wel opgenomen als vergelijkingsmateriaal.

1.5.2 Tekstanalyse naar waardering van landmerken

De beschrijvingen van de landmerken in de recreatiegidsen is geanalyseerd op de waardering die de auteur aan het landmerk toekent (zie hoofdstuk 2, paragraaf 2.4). Hiertoe is aan de hand van de literatuurstudie een analyselijst gemaakt (bijlage 3). Per beschrijving is bijgehouden op welke kenmerken het landmerk gewaardeerd is.

1.5.3 Het voorkomen van de landmerken

Ieder landmerk komt in de onderzochte recreatiegidsen gedurende de periode 1900 tot 2000 één of meerdere malen voor. De onderzoeksperiode van honderd jaar is opgedeeld in vijf blokken van twintig jaar. Voor elk blok van twintig jaar is voor ieder landmerk de presentiedynamiek onderzocht, dus of en hoe vaak het landmerk voorkomt.

Voor de wijze waarop een landmerk voor kan komen, zijn de volgende klassen gehanteerd, hierbij is de gids van vóór 1900 buiten beschouwing gelaten:

- Incidenteel
- Afnemend
- Opkomend
- Stabiel

De gebruikte klassenindeling is vergelijkbaar met die van C. Simon in haar proefschrift 'Ruimte voor identiteit' (Simon, 2005).

Wanneer over de periode van honderd jaar een landmerk in slechts één of twee blokken van twintig jaar is aangetroffen, komt het landmerk *incidenteel* voor. Wanneer een landmerk begin 1900 vaker voorkomt dan eind 1900 is sprake van een *afnemend* voorkomen. Van *opkomend* voorkomen is sprake wanneer een landmerk in de eerste periode(n) van twintig jaar niet of weinig voorkomt en eind 1900 vaker wordt genoemd. Bij een *stabiel* voorkomen komt een landmerk in elk van de vijf blokken van twintig jaar voor, of komt het gedurende de gehele honderdjarige onderzoeksperiode stabiel voor in de tijd (Tabel 1.1).

	Oorlogsmonument Rolde: Incidenteel	Hunebed D13 bij Eext: Afnemend	'De Strubben' Anloo: Opkomend	Boerderij 'De Schipborg': Stabiel
<1900	0	1	0	0
1901-1920	0	2	1	0
1921-1940	0	1	0	2
1941-1960	0	2	1	1
1961-1980	1	2	1	2
1981-2000	0	0	0	0

Tabel 1.1 Wijze van voorkomen van landmerken 1900-2000

1.6 Leeswijzer

Het vervolg van deze rapportage is opgebouwd aan de hand van de gestelde onderzoeksvragen. De eerste twee vragen 'Wat zijn 'landmerken'?' en 'Welke waarden kan een landmerk hebben?' hebben betrekking op de conceptuele discussie rondom de begrippen. Zij worden behandeld in het tweede hoofdstuk. Hoofdstuk drie benoemt de landmerken in het Nationaal beek- en esdorpenlandschap Drentse Aa. Tevens wordt het voorkomen van de landmerken en hun waardering gedurende de periode 1900 tot 2000 behandeld. In het vierde en laatste hoofdstuk worden conclusies getrokken ter beantwoording van de centrale vraag en wordt afgesloten met een nabeschuiving.

Hoofdstuk 2 Landschap en landmerken in recreatiegidsen

2.1 Inleiding

Zoals is behandeld in de probleemstelling, is de beeldvorming van het Nationaal beek- en esdorpenlandschap Drentse Aa één van de gebiedspecifieke landschapsprocessen waar nog weinig over bekend is. De recreatiegids is een medium dat beeldvorming van een gebied tot stand kan brengen. In de recreatiegids wordt een representatie gegeven van het Drentse Aa landschap. Deze representatie wordt vervolgens door een breed publiek (de recreant) gelezen. Hierdoor kan een collectief geaccepteerd beeld van het landschap ontstaan: beeldvorming. Omdat recreatiegidsen in principe voor iedereen toegankelijk zijn, kan gesproken worden van beeldvorming op nationaal niveau (Winchester, H. e.a., 2003), (zie ook hoofdstuk 4; discussie). Nader onderzoek van de recreatiegidsen van een gebied kan zo meer inzicht verschaffen in de beeldvorming van een gebied.

In het kort richt dit onderzoek zich op de *representatie* van een specifiek onderdeel van het *landschap*: het *landmerk*. Om te beginnen wordt in paragraaf 2.2 het begrip 'landschap' nader toegelicht. In paragraaf 2.3 komt het begrip 'landmerk' aan de orde om vervolgens in paragraaf 2.4 over te gaan op de 'representatie' van landmerken in recreatiegidsen. De conclusie van dit hoofdstuk geeft tot slot een overzicht van de betekenis van de begrippen.

2.2 "Landschap"

De term 'landschap' en het gebruik van de term 'landschap' heeft een complexe geschiedenis, wat aangeeft dat 'landschap' meerdere betekenissen en interpretaties kent (Jacobs, 2006), (Winchester, 2003), (Johnston, 2000).

In de Middeleeuwen doelde men met landschap op een landstreek in heerschappij van een bepaald persoon, of dat bewoond was met een bepaalde groep mensen. In 1600 wordt door invloed van Nederlandse landschapschilders landschap beschreven als het voorkomen van een bepaald gebied, ofwel de representatie van een (uit)zicht op een gebied. In 1800 spreekt men bij landschap over een stuk land (deel van het aardoppervlak) of territorium dat in één blik kan worden overzien (Johnston, 2000), (Cresswell, 2004).

In 1900 zijn verschillende stromingen te onderscheiden. Het 'environmental determinism' richt zich op de invloed van de omgeving op de mens. In de Duitse 'Landschaft' theorie staat de wederzijdse relatie en interactie tussen mensen en hun omgeving centraal, met speciale aandacht voor de menselijke invloed op zijn omgeving. Landschap kan hierbij beschreven worden als een gebied bestaande uit een specifieke associatie van fysieke en sociale vormen. Onderzoek richt zich op analyse van fysieke objecten in het landschap en op cultuurhistorie. Rond 1980 komt de nieuwe culturele geografie op waarbij landschap een manier van kijken is, in plaats van een beeld of een object. Sociale, culturele en politieke processen die landschappen vormen en de rol die landschappen in deze processen spelen staan centraal (Johnston, 2000).

Met betrekking tot interactieve sociale processen met het landschap wordt in de culturele geografie ook wel gesproken van plekken. Een plek onderscheidt zich van landschap omdat het wordt beleefd en er in wordt geléefd. Bij een emotionele en subjectieve relatie met een plek wordt vervolgens gesproken van een 'sense of place'. Recreatiegidsen kunnen met beschrijvingen van landschappen en plekken een 'sense of place' oproepen: door de beschrijving weet je hoe het is om op die plek te zijn (Cresswell, 2004).

Bovenstaande ontwikkeling van de term landschap in de geografie komt deels terug in het hedendaagse gebruik van 'landschap' (Van Dale taalweb):

land·schap (het ~, ~pen)

- 1 stuk land dat men in één blik overziet
- 2 landstreek
- 3 schilderstuk dat een landschap voorstelt

Het is alsof in het hedendaagse gebruik van landschap, het discours vanaf het begin van 1900 niet meer is mee genomen omdat de (wederzijdse) relaties tussen mens en landschap niet tot uiting komt in de toelichting van het begrip landschap.

In dit onderzoek is het Nationaal beek- en esdorpen*landschap* Drentse Aa begrensde landstreek. Deze kan ingetekend worden in een topografische kaart (bijlage 1). Daarnaast kan een beschrijving in een recreatiegids gaan over de situering van een landmerk in het landschap. Hierin is landschap een stuk land dat men in één blik overziet. Vervolgens zijn de teksten uit recreatiegidsen vergelijkbaar met landschappen als schilderijen omdat de tekst eveneens een representatie geeft van het (uit)zicht op een bepaald gebied (Kolen, J. en T. Lemaire, 1999).

In de volgende paragraaf wordt behandeld hoe de sociale en culturele processen op het landschap, en de invloed van het landschap op de mens, betrokken zijn in dit onderzoek.

2.3 "Landmerk"

Wanneer mensen het landschap waarnemen maken zij voor zichzelf een mentale kaart. Het is een selectie van alle informatie over de omgeving die in het geheugen verankerd wordt. Het is een ingebouwd menselijk mechanisme om de omgeving te kunnen begrijpen, om zich te kunnen oriënteren en om zich thuis te voelen. Hiervoor worden bewust of onbewust fysieke referentiepunten in het landschap gekozen waarmee de beschouwer zich identificeert, die structuur geven of bruikbaar zijn. Vorm, kleur en ordening kunnen hierbij een rol spelen. Daarnaast kunnen de fysieke referentiepunten gebaseerd zijn op directe ervaring, geschreven of visuele representaties, een bestaande locatie, informatie van horen zeggen, fantasie of een combinatie van deze factoren. Het gaat bijvoorbeeld om zich onderscheidende landvormen, gebouwen of monumenten.

In onderzoek naar de mentale kaart van mensen wordt onderscheid gemaakt tussen verschillende soorten referentiepunten. De verschillende soorten zijn: ‘paden’, ‘randen’, ‘knooppunten’, ‘landmerken’ of ‘districten’. Kenmerkend van ieder referentiepunt is, ongeacht de vorm, dat deze duidelijk identificeerbaar en afgebakend is van de andere referentiepunten. De referentiepunten op een mentale kaart én hun locatie in de kaart zijn variabel, afhankelijk van de veranderende informatie en perceptie van de belangrijkste fysieke referentiepunten in de omgeving (Holloway en Hubard, 2001), (Johnston, 2000), (Knox en Marston, 2004), (Kolen, 1999).

Het referentiepunt dat centraal staat in dit onderzoek is het landmerk. Net als andere referentiepunten van de mentale kaart is een landmerk duidelijk te onderscheiden fysiek object in het landschap. Een fysiek object in het landschap wordt voor iemand een landmerk op zijn mentale kaart als het een oriëntatiepunt is (vanuit verschillende hoeken en afstanden te zien) of als het voor hem een typerend bouwwerk of landschapselement is (Holloway en Hubard, 2001), (Van Dale taalweb). Kortom, er wordt een bepaalde waarde aan het landmerk toegekend. Hier wordt nader op ingegaan in paragraaf 2.4 (Winchester, H. e.a., 2003).

land·mark (het ~)

- 1 typerend bouwwerk of landschapselement
- 2 oriëntatiepunt in het landschap

2.4 “Representatie”

Een beschrijving van het landschap zoals de auteur dat ziet en in zijn hoofd heeft is een representatie van het landschap. Eén van de onderdelen waaruit een representatie in tekst kan bestaan zijn landmerken. Kunstenaars spelen een rol in regionale beeldvorming (Spek, 2004). Teksten, schilderijen, foto's of films geven een representatie van bijvoorbeeld het Drentse Aa landschap. Van belang is dat een representatie nooit één op één een kopie is van het werkelijke landschap. Representaties zijn altijd partieel, selectief en vervormd. Partieel omdat een deel van het landschap gekozen is. Selectief omdat niet alle kenmerken genoemd zullen zijn maar slechts een selectie die de auteur heeft gemaakt en vervormd omdat de tekst gebaseerd is op de perceptie en cognitie van de schrijver. Ook bij de lezer, of ontvanger van de informatie vinden deze processen plaats (Holloway en Hubbard, 2001).

De selectie van kenmerken die de auteur maakt is gebaseerd op onder andere de landmerken uit zijn eigen mentale kaart (zie paragraaf 2.3). Landmerken worden gekozen om hun kenmerkendheid. Er wordt dus door de auteur een waarde aan toegekend. De waardering van landmerken wordt nu behandeld.

2.5 Waardering landmerken

Zoals eerder beschreven heeft de schrijver een motivatie om een landmerk te beschrijven: het is opgenomen in zijn mentale kaart en heeft dus voor hem een bepaalde waarde. Er is voor dit onderzoek onderscheid gemaakt in drie kenmerken waarop iemand een landmerk kan waarderen. Hiertoe is de aanpak van Van Gorp gevolgd. De waarden zijn: de beleving van het landmerk (belevingswaarde) de mogelijkheid het landmerk ergens voor te kunnen gebruiken (gebruikswaarde) of het landmerk leent zich er voor om mensen meer te vertellen over dat landmerk (attractiewaarde) (Gorp, 2003).

De waarden kunnen als volgt worden uitgelegd. Als toelichting zijn, vooruitlopend op de onderzoeksresultaten, enkele citaten uit recreatiegidsen uit dit onderzoek gebruikt.

“Belevingswaarde”

De belevingswaarde heeft te maken met hoe mensen het landmerk beoordelen. Een hunebed kan bijvoorbeeld 'mooi' of 'robuust' gevonden worden, waarbij de persoon die het hunebed bekijkt een oordeel geeft over wat hij van het hunebed vindt. Ofwel: hoe hij het hunebed beleeft (B. van Gorp, 2003). Belevingswaarde onderscheidt zich van attractiewaarde; iemand hoeft voor de beleving van een mooi hunebed geen kennis te hebben over een hunebed.

In de tekst kan een auteur zijn beleving, en zo de belevingswaarde van het landmerk, uitdrukken: Fen# 48 ‘Het stroompje toont hier zijn bevallige kronkelingen’. Uit het woordgebruik (bevallig) kan worden afgeleid dat de auteur een positieve beleving ervaart bij het zien van het stroompje.

“Gebruikswaarde”

Ten tweede is het mogelijk dat de auteur van een recreatiegids iets opgenomen heeft over de (recreatieve) gebruiksmogelijkheden van een landmerk (B. van Gorp, 2003), (J. Roos-Klein e.a., 2004).

Zo is met de volgende beschrijving over hoe men de molen van Oudemolen van binnen kon bekijken de recreatieve gebruikswaarde beschreven: Fen# 41 ‘Achtkantige korenmolen (grondzeiler) "De Zwaluw" 1837 te Oudemolen; voor bezichtiging Molensteeg 8, Oudemolen.".

“Attractiewaarde”

De derde en laatste waarde die aan een landmerk toegekend kan worden is de attractiewaarde. Zoals eerder is aangegeven is bij de belevingswaarde het landmerk alleen een mooi decor. Een landmerk heeft echter attractiewaarde wanneer iemand er meer over weet en als iemand er via een recreatiegids meer over wordt verteld (B. van Gorp, 2003). Een voorbeeld van attractiewaarde is wanneer een recreatiegids informatie geeft hoe de ontstaansgeschiedenis van het landschap is af te lezen van een bepaald landmerk (J. Roos-Klein e.a., 2004).

Zo geeft ook een beschrijving van hoe een landmerk gebouwd is de attractiewaarde weer: ‘ziedaar de grafkelder, die vroeger door zwaardere keien en geheel door den met heide begroeiden grond aan ’t oog onttrokken was.’ Fen# 384

Attractiewaarde speelt in het bijzonder bij archeologische landmerken een belangrijke rol. Zo zijn in Nederland ongeveer 14000 archeologische vindplaatsen bekend, waarvan ongeveer 60% verborgen ligt onder grond of water. Van de zichtbare overblijfselen van vroegere bewoning is 90% uitsluitend voor kenners herkenbaar. Om als leek de attractiewaarde van een archeologisch landmerk te herkennen, is voorlichting cruciaal. (J. de Haan, 1997), (Mond. med. Klompmaker).

Bij de definiëring van de term 'landmerk' spelen afbakening van het landmerk van de rest van het landschap en de identificeerbaarheid van het landmerk een rol. Daarom is een extra verdieping aangebracht in de attractiewaarde en wordt er eveneens gekeken of en hoe de auteur het landmerk beschrijft als onderdeel van het landschap.

Er kan worden gesproken over een landmerk als een 'Onderdeel van het landschap' als de beschrijving van de attractiewaarde betrekking heeft op de ligging van het landmerk ten opzichte van het omringende landschap.

De hunebedden Rolde D17 D18 illustreren dit in de volgende beschrijving: Fen# 100 'Midden in het veld zien wij, althans als de rogge gemaaid is, de twee gewelfde steenhoopen, waarboven de eiken hun armen beschermend uitbreiden.'

Een tweede verdieping is gemaakt met 'lieux de mémoire'. Lieux de mémoire is een term die gebruikt wordt voor het netwerk van archieven, musea en monumenten waarbinnen de historische kennis van moderne samenlevingen zorgvuldig wordt gearchiveerd en bijgehouden. Het gaat om historische kennis die vastgelegd is in materiële en geografische componenten (J. Kolen, 1999). Wanneer een landmerk beschreven wordt als monument ter herinnering aan een historische gebeurtenis, kan het monument een lieux de mémoire genoemd worden. Hiermee kan een landmerk zich onderscheiden van het landschap en/of van andere landmerken.

Er kan worden gesproken over een landmerk als een 'Lieux de mémoire' als het landmerk beschreven wordt als een herdenkingsmonument.

Zo wordt in de volgende beschrijving de kerk van Anloo geassocieerd met de historische gebeurtenis dat er recht gesproken is: Fen# 22 'Voor het koor, dat na de stroomtochten der Munstersen deerlijk gehavend was, gaven Ridderschap en Eigenerfden meermalen geld, om er na herstel hun Lottings te kunnen houden'.

Lottings, ook wel Etstoel genoemd, was een vorm van rechtspraak in Drenthe. Het is een herinneringswaardige gebeurtenis, en wordt dan ook door het dorp Anloo nog ieder jaar rond de kerk nagespeeld (Etstoel). De opbrengsten van de Etstoeldag komen ten goede aan het kerkgebouw (www.etstoel.nl), (<http://nl.wikipedia.org/wiki/Etstoel>).

2.6 Conclusie

Het Nationaal beek- en esdorpen**landschap** Drentse Aa is een begrensde landstreek. Daarnaast kan een landmerk in het **landschap** liggen: dat deel van het aardoppervlak dat men in één blik overziet. Ook is een **landschap** een representatie van het deel van het aardoppervlak dat men in één blik overziet, in de vorm van een schilderij of tekst. Ten slotte is **landschap** een concept waarin de sociale, culturele en politieke processen die landschappen vormen en de rol die landschappen in deze processen spelen staan centraal.

Een **landmerk** is een fysiek object in het landschap dat mensen gebruiken als referentiepunt ter identificatie (het dorps huis), om structuur te geven (kerktoren als oriënteringspunt) of omdat het een bruikbaar object is (de brievenbus).

Representatie is een beschrijving van het landschap zoals de auteur dat ziet en in zijn hoofd heeft (mentale kaart). Een representatie is altijd partieel, selectief en vervormd. Eén van de onderdelen waaruit een representatie in tekst kan bestaan zijn landmerken.

Ten slotte kan in de beschrijvingen van de waardering van de landmerken in de recreatiegidsen onderscheid gemaakt worden tussen:

- **belevingswaarde** is een beoordeling van het landmerk
- **gebruikswaarde** is een beschrijving van de gebruiksmogelijkheden van het landmerk
- **attractiewaarde** is een beschrijving waarbij de auteur kennis over het landmerk overbrengt aan de lezer
 - o *lieux de mémoire: het landmerk is een herdenkingsmonument*
 - o *onderdeel van het landschap: de beschrijving van het landmerk heeft betrekking op de ligging van het landmerk ten opzichte van het omringende landschap*

Het volgende hoofdstuk benoemt de landmerken in het Nationaal beek- en esdorpenlandschap Drentse Aa over de periode 1900 – 2000. Daarbij wordt het voorkomen en de waardering van de landmerken in de tijd behandeld.

Hoofdstuk 3 Landmerken en hun waardering in de tijd

3.1 Landmerken in het Drentse Aa landschap

Dit hoofdstuk behandelt de landmerken van het Nationaal beek- en esdorpenlandschap Drentse Aa. Paragraaf 3.2 geeft om te beginnen de frequentie van de soorten landmerken, en de individuele landmerken in de tijd. Paragraaf 3.3 geeft vervolgens een overzicht van de waardering van de landmerken in de tijd. De analyse van de duurzame- en tijdelijke soorten landmerken is opgenomen in paragraaf 3.4. Afgesloten wordt met de conclusies in paragraaf 3.5.

3.2 Overzicht voorkomen in de tijd

In totaal komen 113 landmerken voor in recreatiegidsen van 1879 tot 1988. Deze landmerken zijn onderverdeeld in 36 soorten. Variërend van archeologische objecten zoals het hunebed, grafheuvels, ‘Celtic fields’ en een archeologische opgraving, tot (historische) gebouwen zoals boerderijen, café’s, herbergen, huizen, kerken, molens en stations. Daarnaast zijn landschappelijke elementen aangetroffen waaronder beken, belvédères’s, bossen, brinken, dobbe’s, doorwaadbare plaatsen, essen, heide, landgoederen, schaapskuddes, natuurgebieden en een pingoruïne (bijlage 4a en 4b), (Kaart 1).

In de volgende subparagraaf wordt het voorkomen van de verschillende soorten landmerken gedurende de periode 1900 tot 2000 behandeld. Vervolgens komt van de individuele landmerken het voorkomen in de tijd aan bod.

3.2.1 Frequentie soorten

Niet ieder landmerk komt even vaak voor over de periode 1900 tot 2000. De soorten waaronder enkel landmerken vallen die slechts in één of twee blokken van twintig jaar zijn aangetroffen gedurende de periode 1900-2000 worden ‘tijdelijke soorten’ genoemd (tabel 3.2). De soorten waarvan één of meerdere landmerken meer dan twee blokken van twintig jaar voorkomen in de tijd worden ‘duurzame soorten’ genoemd (tabel 3.1).

Duurzame soorten landmerken	Totaal
Hunebed	61
Beek	54
Kerk	32
Grafheuvel	24
Bos	21
Belvédère	19
Es	19
Boerderij	15
Molen	12
Natuur	12
Rechtplaats	12
Landgoed	8
Zandverstuiving	8

Tabel 3.1 Duurzame soorten landmerken

Tijdelijke soorten landmerken	Totaal
Schaapskuddes	9
Zwembad	8
Brink	7
Herberg	5
Huis	5
Romeinse legerplaats	4
Heide	3
Beeld	2
Café	2
Doorwaadbare plaats	2
Kerkhof	2
Pingoruïne	2
Station	2
Zandafgraving	2
Dobbe	1
Markesteen	1
Oorlogsmonument	1
Openlucht theater	1
Opgraving	1
Schaapskooi	1
Schans	1
Veenplas	1
Ven	1

Tabel 3.2 Tijdelijke soorten landmerken

De analyse van het voorkomen en de waardering in de tijd van de tijdelijke- en duurzame soorten landmerken staat in paragraaf 3.4.

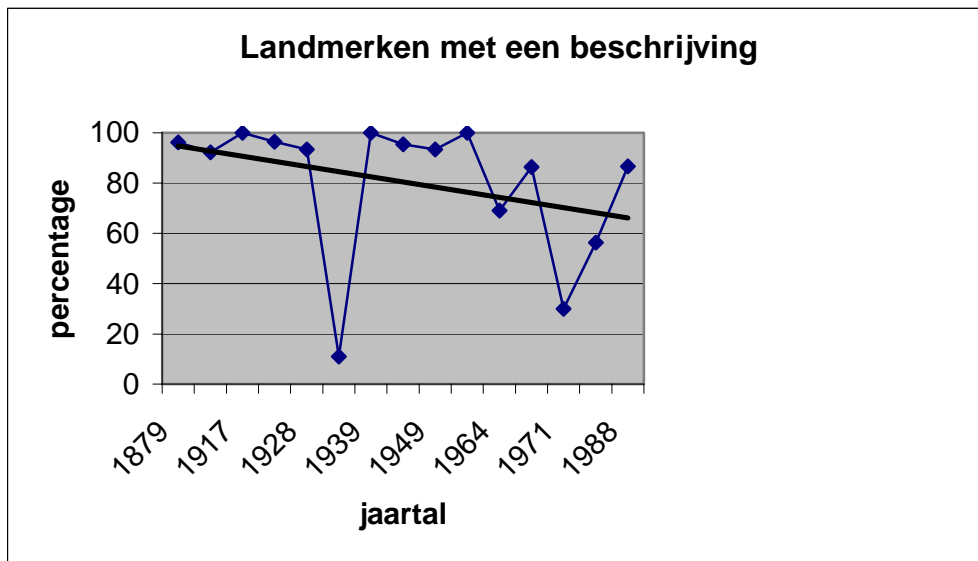
3.2.2 Frequentie landmerken

Overzichten van het voorkomen van de individuele landmerken in de tijd is opgenomen in bijlage 4. In de tabel staat in welk jaar het landmerk in een recreatiegids genoemd is. Het voorkomen is per landmerk geïnclassificeerd in incidenteel, afnemend, opkomend of stabiel (paragraaf 1.5).

Negen van de 113 landmerken komen afnemend voor gedurende de periode 1900 tot 2000. Zes landmerken zijn opkomend, vijftien landmerken komen stabiel voor in de tijd. De overige 83 landmerken komen incidenteel voor (bijlage 4a en 4b).

3.3 Overzicht waardering in de tijd

Van de landmerken (de representaties) zijn de beschrijvingen geanalyseerd op welke waarde van het landmerk verwoord zijn in de tekst. Er is onderscheid gemaakt tussen belevingswaarde, gebruikswaarde en attractiewaarde. Bij het bepalen van de attractiewaarde ook nog gekeken naar 'Onderdeel van het landschap' en 'lieux de mémoire' (zie paragraaf 2.4).

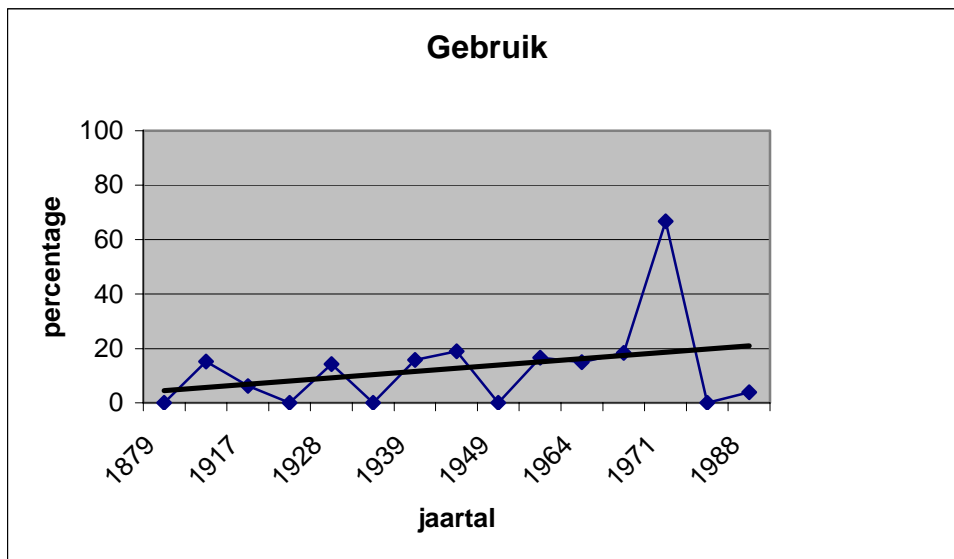

Grafiek 3.3 Percentage landmerken met een beschrijving per recreatiegids

Grafiek 3.3 geeft aan welk percentage van het totale aantal landmerken dat in iedere gids is genoemd, een beschrijving heeft. De gids uit 1932 met de titel 'Te voet door Drenthe' wijkt af van de andere gidsen uit de eerste helft van de 20e eeuw doordat slechts één van de in totaal negen genoemde landmerken een beschrijving heeft.

De overige recreatiegidsen tot 1964 geven van vrijwel alle in die gids aanwezige landmerken een beschrijving (rond de 90 procent van de genoemde landmerken zijn beschreven). Na 1964 is er een grotere variatie tussen gidsen te zien in het percentage van landmerken met een beschrijving (tussen 100 en 30%). De trendlijn laat zien dat het percentage daalt gedurende de onderzoeksperiode.

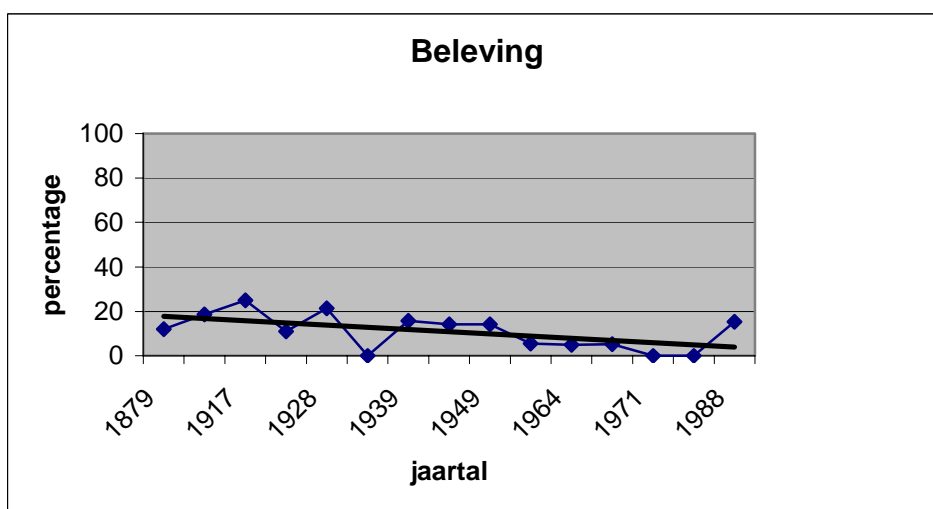
Hierna is gekeken voor welk percentage van de landmerken met een beschrijving respectievelijk de belevingswaarde, gebruikswaarden of attractiewaarde beschreven zijn.

Grafiek 3.4 Percentage landmerken met beschrijving van de gebruikswaarde (van alle landmerken met een beschrijving)

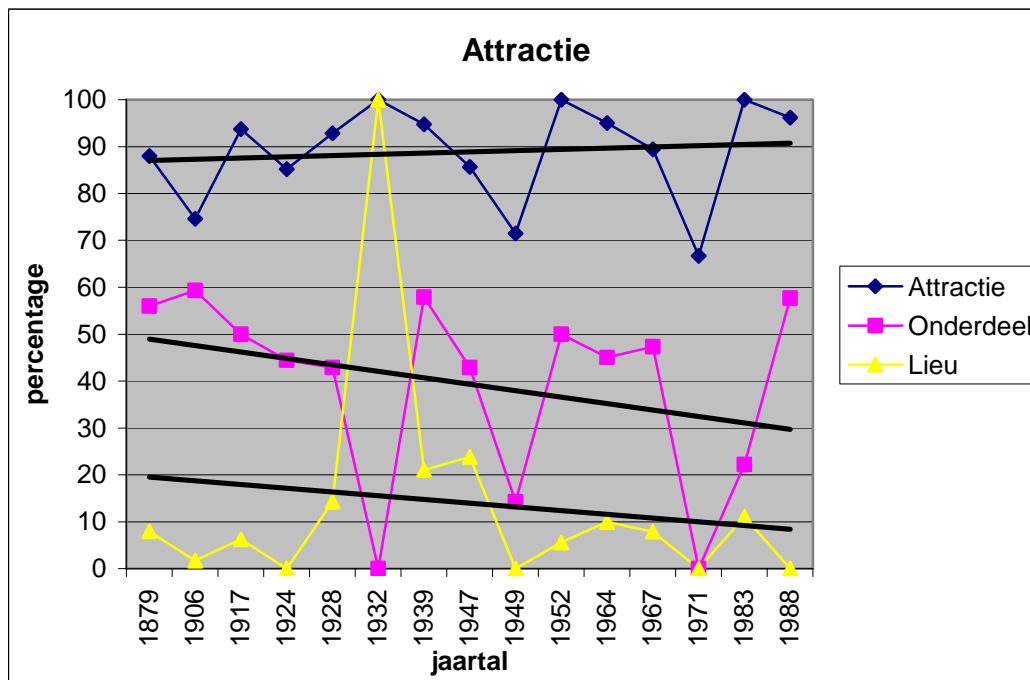
Het percentage beschrijvingen met betrekking tot de *gebruikswaarde* fluctueert tussen de 0 en 20 %. Met een uitschieter van 67% in de gids van 1971 (grafiek 3.4). De gids uit 1971 heeft een laag percentage beschrijvingen. Als er een beschrijving is opgenomen heeft de auteur dit voornamelijk gedaan om te beschrijven hoe het landmerk gebruikt kan worden:

‘Achtkantige korenmol (grondzeiler) "De Zwaluw" 1837 te Oudemolen; voor bezichtiging Molensteeg 8, Oudemolen.’ Fen# 41

Grafiek 3.5 Percentage landmerken met beschrijving van de belevingswaarde (van alle landmerken met een beschrijving)

Het percentage beschrijvingen met betrekking tot de *belevingswaarde* fluctueert begin 1900 rond de 20%. Vervolgens is na 1939 een daling te zien van 16 % naar 0 %. De gids van 1988 toont weer een piekje van 15 % (grafiek 3.5).

Grafiek 3.6 Percentage landmerken met beschrijving van de attractiewaarde (van alle landmerken met een beschrijving). Met onderscheid tussen ‘Onderdeel van het landschap’ en ‘Lieux de mémoire’.

Het percentage beschrijvingen met betrekking tot de *attractiewaarde* fluctueert over de hele onderzoeksperiode tussen de 65 % en 100 %. Van ongeveer de helft van de beschrijvingen dat betrekking heeft op de attractiewaarde is het landmerk beschreven als onderdeel van het landschap. Hierin is in de loop van de 20e eeuw een lichte daling te zien. Het percentage van de beschrijvingen waarin het landmerk is neergezet als lieux de mémoire fluctueert rond de 5%. Tussen 1928 en 1950 is een piek te zien richting de 20% (grafiek 3.6).

De gids uit 1932 beschrijft slechts één landmerk. Uit grafiek 3.6 blijkt dat het gaat om een beschrijving van de attractiewaarde en een beschrijving van het landmerk als lieux de mémoire.

3.4 Analyse

Na een overzicht van het voorkomen en de waardering van de landmerken in de tijd in de voorgaande paragraaf worden nu de gevonden gegevens per soort geanalyseerd. Hiervoor worden naast de resultaten uit de recreatiegidsen, ook de informatie uit de expertinterviews en uit aanvullende literatuurstudie over de landmerken gebruikt. Eerst komen de duurzame soorten aan bod. Daarna worden de tijdelijke soorten behandeld.

3.4.1 Duurzame soorten

Van dertien soorten komen één of meerdere landmerken vaker dan twee maal voor in de periode van 1900 tot 2000 (tabel 3.1).

Beek

Inleiding

De bovenloop van de Drentse Aa bestaat uit vele verschillende beekjes, in Drenthe 'diep' of 'diepje' genoemd. De diepjes zijn vernoemd naar het dorp waar zij langs stromen. Omdat ook in de recreatiegidsen de namen van de diepjes gebruikt worden, zijn de diepjes van de Drentse Aa geïnventariseerd als aparte landmerken.

Onder de soort 'beek' zijn zo de Drentse Aa én negen verschillende diepjes als landmerk aangetroffen in recreatiegidsen: het Anloër-, Deurzer-, Gasterensche-, Amer-, Anderse-, Looner-, Schipborgse- en Rolder Diepje, en het Zeegseloope. De diepjes worden ook wel gewoon 'Drentse Aa' genoemd. Daarom is in de inventarisatie van de landmerken eveneens bij gehouden wanneer de beek algemeen 'Drentse Aa' is genoemd. Met in totaal 54 notities is de beek de Drentse Aa in zijn geheel (inclusief het voorkomen van alle diepjes) het meest voorkomende landmerk in het onderzoeksgebied.

Het voorkomen van de beek wanneer deze 'Drentse Aa' wordt genoemd is opkomend (tabel 3.7). Van de Drentse Aa zijn in de recreatiegidsen beschrijvingen opgenomen over de beleving, het gebruik en de attractie van de beek. Eveneens is de Drentse Aa beschreven als onderdeel van het landschap (attractiewaarde).

Drentse A							
	Aantal	Beschrijving	Beleving	Gebruik	Attractie	Onderdeel landschap	Lieux de mémoire
<1900	0	0	0	0	0	0	0
1901-1920	0	0	0	0	0	0	0
1921-1940	4	3	1	0	3	1	0
1941-1960	4	3	2	1	3	1	0
1961-1980	5	3	1	1	2	1	0
1981-2000	4	4	2	1	4	3	0

Tabel 3.7 Drentse Aa

Uit de beschrijvingen blijkt dat naast een paar bovenstroomse diepjes vooral de middenloop van de Drentse Aa niet bij de plaatselijke naam genoemd wordt omdat als gerelateerd dorp Schipborg en Anloo het meeste genoemd zijn. Dat het hier gaat om dat deel van de beek dat dieper en breder is dan de bovenstroomse diepjes, blijkt ook uit het feit dat in de beschrijving van de Drentse Aa als enige de gebruikswaarde genoemd is.

H. Tj. Waterbolk schrijft in 1952:

'Bij Schipborg is deze (de Drentse Aa) al zo diep en breed dat men er kan zwemmen.'
(Fen# 352)

De beek is bij Anloo en Schipborg veel breder en dieper en verschilt hierin duidelijk van de bovenstroomse diepjes. Hierom wordt de beek hier waarschijnlijk niet meer 'diepje' genoemd, maar 'De Drentse Aa'.

In de verdere uitwerking zijn de negen diepjes behandeld.

Het Amer-, Anderse-, het Rolder Diep en het Zeegse Loopje komen over de periode 1900-2000 incidenteel voor. De beschrijving gaat deels over de attractiewaarde en het diepje is beschreven als onderdeel van het landschap.

Het Anloër Diep en het Deurzer diep zijn de enige stukjes van de beek die als landmerk stabiel voorkomen over de periode 1900-2000 (tabel 3.8). Het voorkomen van het Gasterensche-, Looner- en het Schipborgse Diep is afnemend.

Anloër Diep

Het Anloër Diep onderscheidt zich van alle andere diepjes van de Drentse Aa doordat dit het best ontsloten stukje beekdal van Drenthe is. Met de Markeverdeling in 1848 zijn in dit deel van het beekdal paden en houtwallen aangelegd.

Hierdoor is het mogelijk de beek te volgen van de bron van het Anloër Diep, tot aan het punt waar deze beek uitkomt in de hoofdstroom van de Drentse Aa (Burgvallen). Het gebied is gemakkelijk vanuit het dorp Anloo te bereiken. In het dorp zijn horecagelegenheden gevestigd. Naast deze goede ontsluiting is door de houtwallen, weilanden met veen en landhekken een afwisselend landschap ontstaan met een zeer hoge belevingswaarde. (Mond. med. Elerie).

Anloër Diep							
Stabiel							
	Aantal	Beschrijving	Beleving	Gebruik	Attractie	Onderdeel landschap	Lieux de mémoire
<1900	0	0	0	0	0	0	0
1901-1920	1	1	0	0	1	1	0
1921-1940	1	1	0	0	1	1	0
1941-1960	1	1	0	0	1	1	0
1961-1980	1	1	0	0	1	0	0
1981-2000	1	0	0	0	0	0	0

Tabel 3.8 Anloër Diep

Gedurende de periode 1900-2000 is van het Anloër Diep de attractiewaarde beschreven. Hierbij is van de beek een beschrijving opgenomen dat betrekking heeft op de attractiewaarde. De beek is in de eerste helft van 1900 beschreven als onderdeel van het landschap.

F. G. Groneman schrijft in 1906:

'De heide maakt nu plaats voor de weide en als wij weldra over het 'Anlooer diepje' gaan, zijn wij ook midden in zijn vruchtbare oeverlanden, alle akkers en graslanden door welige hagen omgeven, waarin veel kamperfoelie en hulst voorkomen.'

In 1924 schrijft A. van Veldhuizen:

'... men moet een smal paadje door het groenland achter de heide weten te vinden om bij het Anloër diepje, een echt natuurmonument, te komen. En men loopt gevaar dwalend een paar natte schoenen te halen in drassige heide, plekken waar adders niet ongewoon zijn.'

H. Tj. Waterbolk schrijft in 1952:

'Langs het dorp stroomt het Anloër diepje, dat in het Eexterveld ontspringt. Prachtig zijn de wallen welke van de dalrand in de richting van het beekje lopen; ze zijn rijk begroeid met sleedoorn, meidoorn, essen en elzen, waaronder allerlei vreemde kruiden welig tieren. Hier kan men in het voorjaar geelster en primula vinden!'

De hoge natuurlijke en landschappelijke kwaliteit van en bij het Anloër Diep blijkt uit de beschrijvingen van de beek in het landschap. Uit de beschrijvingen komt eveneens de goede ontsluiting van het Anloër Diep naar voren. In de gids van 1983 is een kaart opgenomen waarvan de ontsluiting van het gebied afgelezen kan worden.

Deurzer Diep

Het voorkomen van het Deurzer Diep over de periode 1900-2000 is stabiel (tabel 3.9). Van de beek is in de loop van 1900 meerdere malen de attractiewaarde beschreven. Hierin is de beek als onderdeel van het landschap voorgesteld.

Deurzer Diep							
Afnemend							
	Aantal	Beschrijving	Beleving	Gebruik	Attractie	Onderdeel landschap	Lieux de mémoire
<1900	0	0	0	0	0	0	0
1901-1920	1	1	0	0	1	1	0
1921-1940	1	1	0	0	1	1	0
1941-1960	1	0	0	0	0	0	0
1961-1980	3	2	0	0	2	2	0
1981-2000	0	0	0	0	0	0	0

Tabel 3.9 Deurzer Diep

Zo schrijft J. Cohen in 1928:

'Schitterende wandelingen door bosch, heide en zandverstuivingen, ook in de omgeving van Balloo, waar eveneens een hunebed wordt aangetroffen, langs Kamps, schilderachtig gelegen in de nabijheid van het Deurzerdiepje en door het Tumulibosch aan den straatweg van Rolde naar Assen.' (Fen# 114.)

Het voorkomen van het Gasterensche-, Looner- en het Schipborgse Diep is afnemend.

Belvédère

Belvédères zijn plekken in het landschap met een mooi uitzicht. Het is dus vaak een hoger gelegen locatie. Uit het onderzoek komen de Kymelsberg in Schipborg en de Hondsrug naar voren als belvédères.

Uitzicht Hondsrug							
	Opkomend					Onderdeel landschap	Lieux de mémoire
	Aantal	Beschrijving	Beleving	Gebruik	Attractie		
<1900	0	0	0	0	0	0	0
1901-1920	0	0	0	0	0	0	0
1921-1940	3	3	0	2	2	0	0
1941-1960	2	2	0	2	1	0	0
1961-1980	2	2	0	0	2	0	1
1981-2000	1	1	0	0	0	0	0

Tabel 3.10 Uitzicht Hondsrug

De Hondsrug is een zandrug waar vanaf, bijvoorbeeld nabij Eext, het omliggende lager gelegen landschap overzien kan worden (gebruik) (zie beschrijving onderzoeksgebied). Dit wordt duidelijk aan de hand van het volgende citaat uit het 'Mooi Drenthe toeristen handboek' uit 1939:

"Een rijwielpad verbindt Anloo met Eext, ook een merkwaardig dorp met vele overblijfselen uit het verleden en met mooie vergezichten over het veengebied vanaf de hellingen van de Hondsrug." (Fen# 297).

Voor de periode 1900-2000 is de Hondsrug als landmerk opkomend (tabel 3.10).

Tussen 1920 en 1960 komt het gebruik van de Hondsrug als waarde naar voren uit de recreatiegidsen. Tussen 1920 en 1980 is de attractiewaarde een kwaliteit. 'Onderdeel van landschap' speelt hierin geen rol. Eén maal is de Hondsrug een Lieux de mémoire genoemd, refererend aan haar lange bewoningsgeschiedenis.

Kymelsberg							
Stabiel							
	Aantal	Beschrijving	Beleving	Gebruik	Attractie	Onderdeel landschap	Lieux de mémoire
<1900	0	0	0	0	0	0	0
1901-1920	4	3	2	2	3	2	0
1921-1940	2	2	0	1	1	1	0
1941-1960	2	2	0	2	2	1	0
1961-1980	2	2	0	2	1	1	0
1981-2000	1	0	0	0	0	0	0

Tabel 3.11 Kymelsberg

Het voorkomen van de Kymelsberg is stabiel over de periode 1900-2000 (tabel 3.11). Het gebruik van de Kymelsberg, als belvédère maar ook als berg waar tegenop geklauterd kan worden is beschreven in de recreatiegidsen. Omdat het een uitzichtpunt is wordt ook het omringende landschap beschreven.

F. G. Groneman schrijft in 1906:

'Ik heb hier een vast nummer op het programma staan. Het gezelschap rangeert zich langs den voet. Ik beklim den berg en, als ik boven ben, commandeer ik: In den draf, voorwaarts - marsch! Dat geeft een zeer vroolijk oogenblik. Want men moet dwars over ruggen en ravijnen, en het heidekruid maakt de schoenzolen glad! Maar als de familie hijgend en lachend boven komt, dan komt er opeens een andere stemming. Want ieder wordt op het heerlijkst verrast door den aanblik van het landschap, dat nu voor ons ligt. Ik ken er geen in ons gebied, dat in bekoorlijkheid en idyllische lieflijkheid bij dit haalt.' (Fen# 47).

Van kaarten uit de periode 1900 tot 2000 over het Drentse Aa gebied kan afgelezen worden dat het uitzicht vanaf de Hondsrug en vanaf de Kymelsberg in de 20^e eeuw erg veranderd is (afbeelding 3.12).

Afbeelding 3.12 Uitzicht vanaf de Kymelsberg in 2006

Dat het landschap rond 1900 veel opener was dan nu, blijkt eveneens uit de beschrijving van F. G. Groneman uit 1906:

'Rondom Schipborg vindt men aardige hoogten om te gaan piknikken. Als men het terrein een weinig bestudeert, ontdekt men altijd wel plekjes, vrij van wind en in de schaduw van het eiken hakhout. Ik heb hier meermalen den Martinitoren gezien. Als men dien ontdekt, is het niet onmogelijk den Atoren ook te vinden, misschien zelfs dien van de Rademarkt.' (Fen# 312).

Boerderij

Drie boerderijen zijn landmerken in het Drentse Aa landschap. Boerderij 'Kamps' en boerderij 'De Schipborg' komen beide stabiel voor tussen 1920 en 1980.

De 'Lunshof 20' te Anloo is eenmalig (incidenteel) genoemd in de gids van 1988.

Boerderij Kamps

Boerderij Kamps is gebouwd in 1588 op een hoogte nabij het Deurzer Diep. Van oorspong was Kamps een 'los hoes'. Dit is een boerderij waarin het woon- en de bedrijfsruimte zonder scheidingswand in elkaar over lopen, met in het midden een vrije haard. Begin 1900 zijn er verschillende aanpassingen gedaan. In 2001 is de boerderij aangekocht door Stichting 'Het Drentse Landschap'. (Jelgersma, 2004).

De ligging van de boerderij in het landschap is beschreven als belevings- en attractiewaarde. De boerderij is niet te bezichtigen en er is geen gebruikswaarde beschreven.

Boerderij De Schipborg

De beschrijvingen geven informatie over de boerderij (attractiewaarde). J. Cohen beschrijft De Schipborg in 1928 als volgt:

'In de nabijheid aan den weg naar Anloo het fraaie landgoed 'de Schipborg' met de boerderij van dien naam, in 1914 gebouwd door Dr. A. G. Kroller. Bouwmeester was Dr. H. P. Berlage.' (Fen# 106).

Net als 'Kamps' is de boerderij is niet te bezichtigen en er is dan ook geen gebruikswaarde beschreven.

Bos

Drie bossen in het onderzoeksgebied komen incidenteel voor gedurende de periode 1900-2000. Dit zijn het Ballerhout bij Balloo, het bos Zeegse en Boswachterij Schipborg.

Kniphorsterbos en de Strubben bij Anloo

Het voorkomen van het Kniphorsterbos en de Strubben bij Anloo is opkomend. In de beschrijvingen zijn de bossen beschreven als onderdeel van het landschap (attractiewaarde).

H. Krook in 1967 beschrijft de Strubben als volgt:

'De es van Anloo wordt aan de zuidkant begrensd door de Anlooer strubben; met een rijk plantenleven.' (Fen# 151)

Eind 1900 is er door onderzoek meer bekend geworden over de botanische en archeologische rijkdom van de Anloër Strubben en het Kniphorsterbos (Mond. med. Klompmaker en Elerie).

Het Tumulibos bij Rolde

Het Tumulibos bij Rolde is het enige bos dat stabiel voorkomt gedurende de periode 1900-2000 (tabel 3.13).

Alleen in het begin van de 20e eeuw is van het bos beschrijvingen over de attractiewaarde opgenomen.

Tumulibos							
Stabiel							
	Aantal	Beschrijving	Beleving	Gebruik	Attractie	Onderdeel landschap	Lieux de mémoire
<1900	0	0	0	0	0	0	0
1901-1920	1	1	1	1	1	1	0
1921-1940	1	1	0	0	1	1	0
1941-1960	4	3	0	0	3	1	0
1961-1980	1	0	0	0	0	0	0
1981-2000	1	0	0	0	0	0	0

Tabel 3.13 Tumulibos

L. Hansma schrijft in 1917:

'Nauwelijks zijt ge buiten Rolde of rechts van den weg trekt een rustieke poort met het opschrift Tumuli-bosch uw oog en als ge bedenkt dat Tumuli grafheuvels beteekent, staat ge zeker even rechts af om een kijkje te nemen in dit gewijd oord.' (Fen# 164).

Es

Zes essen komen incidenteel voor in de periode 1900-2000. Dit zijn de essen van Balloo, Deurze, Loon, Rolde, Schipborg en Zeegse. Indien er een beschrijving van de es is opgenomen, heeft deze voornamelijk betrekking op ligging van de es in het landschap. Deze zes essen komen alleen voor in de periode 1901-1920.

De Noord- en Zuides van Anloo komen respectievelijk stabiel en opkomend voor over de periode 1900-2000 (tabel 3.14, tabel 3.15). De essen zijn beschreven als onderdeel van het landschap.

Es van Anloo noord								
Stabiel		Aantal	Beschrijving	Beleving	Gebruik	Attractie	Onderdeel landschap	Lieux de mémoire
	<1900	0	0	0	0	0	0	0
1901-1920	1	1	0	0	1	1	0	0
1921-1940	0	0	0	0	0	0	0	0
1941-1960	1	1	0	0	1	1	0	0
1961-1980	0	0	0	0	0	0	0	0
1981-2000	1	0	0	0	0	0	0	0

Tabel 3.14 Es van Anloo noord

Es van Anloo zuid								
Opkomend		Aantal	Beschrijving	Beleving	Gebruik	Attractie	Onderdeel landschap	Lieux de mémoire
	<1900	0	0	0	0	0	0	0
1901-1920	1	1	0	0	1	1	0	0
1921-1940	0	0	0	0	0	0	0	0
1941-1960	1	1	0	0	1	1	0	0
1961-1980	1	1	0	0	1	1	0	0
1981-2000	1	1	0	0	1	1	0	0

Tabel 3.15 Es van Anloo zuid

De essen van Anloo zijn telkens genoemd in relatie tot een ander landmerk zoals het bos de Anloër Strubben, het Kniphorsterbos of de begraafplaats.

Grafheuvel

In totaal zijn 11 (clusters van) grafheuvel(s) genoemd. Het voorkomen van de grafheuvels bij Oudemolen is over de periode 1900-2000 stabiel (tabel 3.16). Het voorkomen van de andere grafheuvels is incidenteel en verspreid over de hele periode van 1900-2000 (zie bijlage). De gidsen geven een beschrijving van de grafheuvels in het landschap.

Grafheuvels Oudemolen							
Stabiel							
	Aantal	Beschrijving	Beleving	Gebruik	Attractie	Onderdeel landschap	Lieux de mémoire
<1900	0	0	0	0	0	0	0
1901-1920	1	1	0	0	1	1	0
1921-1940	0	0	0	0	0	0	0
1941-1960	1	1	0	0	1	1	0
1961-1980	0	0	0	0	0	0	0
1981-2000	1	1	0	0	1	1	0

Tabel 3.16 Grafheuvels Oudemolen

De grafheuvels bij Oudemolen zijn beschreven als onderdeel van het landschap (attractiewaarde). De beschrijving van I. Zwolle uit 1983 luidt:

'Hier grenst de heide direct aan het beekdal en er bevindt zich een vrij grote grafheuvel.' (Fen# 81).

Hunebed

In het onderzoeksgebied bevinden zich twaalf hunebedden (zie bijlage 7) (H. Klompmaker, 1994) (www.hunebedden.nl). Alle twaalf de hunebedden zijn één of meer keren genoemd in recreatiegidsen uit de periode 1900-2000.

Hunebedden D10 bij Gasteren, D11 bij Anloo, D14 bij Eext en D15 bij Loon komen incidenteel voor. Hoe deze hunebedden beschreven zijn is wisselend, hier is niet iets eenduidigs over te zeggen.

Het voorkomen van de hunebedden D12 en D13 bij Eext, D16 bij Balloo en D7 bij Schipborg is afnemend. Hunebed D6 bij Tynaarlo komt eveneens afnemend voor. Van de meeste van deze hunebedden is in de recreatiegidsen een beschrijving opgenomen die betrekking heeft op de attractiewaarde. Af en toe geeft de beschrijving de ligging van het hunebed in het landschap. Omdat D6 bij Tynaarlo duidelijk vaker genoemd is dan de andere hunebedden is deze hierna apart behandeld (tabel 3.18).

Het voorkomen van hunebed D8 in het Kniphorsterbos bij Anloo is opkomend.

Hunebedden D17 en D18 liggen naast elkaar op de es bij Rolde. Dit zijn de enige hunebedden die stabiel voorkomen over de periode 1900-2000 (tabel 3.17).

Hunebedden D17 en D18 bij Rolde

Hunebedden D17 D18 Rolde							
Stabiel							
	Aantal	Beschrijving	Beleving	Gebruik	Attractie	Onderdeel landschap	Lieux de mémoire
<1900	2	2	1	0	2	2	0
1901-1920	3	3	1	0	3	3	0
1921-1940	3	3	0	0	3	3	0
1941-1960	2	1	0	0	1	1	0
1961-1980	2	1	0	0	1	1	0
1981-2000	1	0	0	0	0	0	0

Tabel 3.17 Hunebedden D17 en D18

Rolde was mede dankzij het station (zie landmerk station Rolde) het brandpunt voor toeristen. Door de goede ontsluiting is Rolde gemakkelijk te bereiken voor uitstapjes vanuit bijvoorbeeld Assen. Tevens stond de omgeving van Rolde begin 1900 in de aandacht van schilders van de Haagse school.

Naast de goede ontsluiting onderscheiden de hunebedden van Rolde zich van andere hunebedden door hun ligging, aan de rand van de es en nabij het kerkje en het kerkhof van Rolde. Ook de eiken bij de hunebedden zijn meerdere malen als kenmerk genoemd. Eén van de oudste eiken is in 1984 door de bliksem getroffen. In 1988 is de stomp weggehaald. De hunebedden, de oude eiken en de kerk in één perspectief geeft een goed idee van de ouderdom van deze objecten. Tevens blijkt uit de beschrijvingen dat de combinatie van een oude 'heidense cultuur' en een kerk aantrekkingskracht heeft. De ligging van D17 en D18 maakt dat er veel belangstelling voor de hunebedden is. Er zijn vele verschillende souvenirs van de hunebedden te krijgen: o.a. bekers, tegels, ansichtkaarten (Mond. med. van der Sanden, 2006), (Sanden, van der, 2006).

L. Hansma schrijft in 1917:

'Daar liggen ze, de twee steengevaarten, te midden der graanvelden, achter de Rolderkerk. Twee reien zware keien en daarover de nog zwaardere dekstenen. De regelmaat van 't eene is wat verstoord. De eeuwenheugende eik, onder welks lommer een dezer grafplaatsen schuilde, is door den bliksem vernield.' (Fen# 163).

Deze passage geeft aan dat er vaker een boom bij de hunebedden heeft gestaan. Mogelijk gaat de beschrijving over de eik die volgens Van der Sanden in 1891 omging door een storm. De stomp van deze eik is nog lang zichtbaar geweest, de bekende archeoloog Van Giffen zag hem nog in 1918.

Hunebed D6 bij Tynaarlo

Hunebed D6 ligt langs de spoorlijn Groningen – Assen en oorspronkelijk lag het op het emplacement van het station Vries-Zuidlaren. Het was (tegenwoordig is er opgaande begroeiing) vanuit het stationsraampje te zien (Fen#250) en (Fen#92).

“...een allerliefst hunebedje in de onmiddellijke nabijheid van een spoorwegstation, dat niet meevalt als men ‘t uit de hoogte in ’t voorbijsnellen beziet, en de geesten der helden, wier asch er onder rust, hebben sinds lang de plek verlaten, waar nu de stoomfluit gilt.”(Fen#92).

Hunebed D6 Tynaarlo							
Afnemend							
	Aantal	Beschrijving	Beleving	Gebruik	Attractie	Onderdeel landschap	Lieux de mémoire
<1900	1	1	1	0	1	1	0
1901-1920	3	3	1	0	3	2	0
1921-1940	2	2	0	0	2	1	0
1941-1960	3	3	0	0	2	2	0
1961-1980	3	2	0	0	2	2	0
1981-2000	0	0	0	0	0	0	0

Tabel 3.18 Hunebed D6 Tynaarlo

Van de twaalf maal dat hunebed D6 voorkomt in recreatiegidsen, is de ligging zeven maal in relatie met het station genoemd.

Het station, dat bestond tussen 1870 en 1938 ontsloot het gebied voor toeristen uit Groningen, Haren en Assen. Voor dagjesmensen maar ook voor verblijfsrecreatie was het gebied in de buurt van het station zeer geliefd. In het terrein tegenover het station zijn buitenhuizen gebouwd, onder andere door leden van de Rijksuniversiteit Groningen (zie tevens: landgoed ‘De Adderhorst’, landmerk #28).

Naast de goede bereikbaarheid van dit hunebed, is het van belang dat het een erg mooi hunebed is. In de gidsen is het meerdere malen omschreven als een *'goed bewaard hunebed'* (Fen#92, 308, 346) en als *'Het gave hunebed'* (Fen#255). Eind 1800 lag het hunebed in het open heideveld, en was vanaf een afstand én vanuit de trein te zien. Rond 1906 gaat dit veranderen, F. G. Groneman schrijft:

'Van het station gaan wij zuidwaarts langs het hunebed, welks omtrek ook alweer door nieuwe gebouwde huisjes zijn poëtisch karakter ziet bedreigen. O, die kunstwerk! (Fen# 324).

Door de schoonheid van het hunebed, zijn ligging en zijn goede bereikbaarheid is D6 veel het onderwerp geweest van kunstenaars. Het is veel geschilderd door leden van de Haagse school. Begin 1900 is D6 het onderwerp voor de schoolplaat “De heide met hunebed bij Tynaarlo” van B. Bueninck (Fen#255), (Mond. med. Van der Sanden), (afbeelding 3.19). In 'Op en om de Adderhorst' uit 1933 is beschreven dat B. Bueninck nog net op tijd was met het schilderen van het hunebed in een open landschap (A. van Veldhuizen, 1933). De bekendheid van het hunebed kan er voor gezorgd hebben dat D6 veel in de belangstelling stond.

Afbeelding 3.19 Schoolplaat ‘De heide met hunebed bij Tynaarlo’

Kerk

In het onderzoeksgebied bevinden zich vier kerken.

De kerk van Eext en de kerk van Tynaarlo komen incidenteel voor over de periode 1900-2000. De kerken zijn kort beschreven ieder in slechts één recreatiegids.

De kerken van Rolde en Anloo komen stabiel voor in de tijd (tabel 3.20, tabel 3.21).

De kerken van Anloo en Rolde zijn van oudsher de belangrijkste kerken in de omgeving (Mond. med. Elerie).

Kerk van Anloo

Kerk Anloo							
Stabiel							
	Aantal	Beschrijving	Beleving	Gebruik	Attractie	Onderdeel landschap	Lieux de mémoire
<1900	0	0	0	0	0	0	0
1901-1920	5	4	1	0	3	3	0
1921-1940	3	3	1	0	2	0	1
1941-1960	2	2	0	1	2	1	1
1961-1980	4	3	2	2	3	1	1
1981-2000	2	2	1	0	2	2	0

Tabel 3.20 Kerk van Anloo

De kerk van Anloo is gedurende de gehele periode beschreven als bijzondere kerk met een positieve belevingswaarde: *'Het is een van de mooiste Drentse kerken.'* (Fen# 148). Een paar keer is de gebruikswaarde genoemd met betrekking tot de mogelijkheid om de kerk te bezichtigen. De meeste beschrijvingen in de recreatiegidsen gaan over de kerk (informatie over het ontstaan, de bouwstijl en interieur). Daarnaast is de kerk beschreven als onderdeel van het landschap, hierbij is meest gerefereerd aan de toren die in de omgeving van een afstand te zien is. De kerk is meerdere malen beschreven als een lieux de mémoire omdat de Lottingen of Etstoel er gehouden zouden zijn (een vorm van rechtspraak, zie ook landmerk 'De Balloërkuil'). Ter herinnering aan de Etstoel wordt ieder jaar een Etstoel nagespeeld door de bewoners van het dorp Anloo. Daarnaast is volgens de beschrijvingen in 1632 in de kerk van Anloo een stadhouder voor Drenthe gekozen.

Kerk van Rolde

Kerk Rolde							
Stabiel							
	Aantal	Beschrijving	Beleving	Gebruik	Attractie	Onderdeel landschap	Lieux de mémoire
<1900	2	2	0	0	2	1	0
1901-1920	3	3	1	0	2	2	0
1921-1940	3	3	1	0	3	1	0
1941-1960	3	2	1	0	1	1	1
1961-1980	2	1	0	1	1	0	1
1981-2000	1	1	0	0	1	0	0

Tabel 3.21 Kerk van Rolde

Van de kerk van Rolde is tot 1960 de schoonheid van de kerk of het interieur als waarde beschreven (afbeelding 3.22). Net als bij de kerk van Anloo gaan de meeste beschrijvingen in de recreatiegidsen over de kerk (informatie over het ontstaan, de bouwstijl en interieur). Begin 1900 is de kerk beschreven als onderdeel van het landschap. Het gaat dan in het bijzonder om de toren, die tot in de wijde omtrek te zien is. J. Craandijk schrijft in 1879:

'Weldra blinkt de ranke torenspits boven den boschrand voor ons.' (Fen# 94).

De kerk van Rolde is tot slot meerdere malen beschreven als een lieu de mémoire omdat er, net als in de kerk van Anloo, de Lottingen of Etstoel gehouden zouden zijn.

Afbeelding 3.22 Kerk van Rolde

Landgoed

Het voorkomen van landgoed 'Terborgh' gedurende de periode 1900-2000 is incidenteel. Landgoed 'De Adderhorst' komt stabiel voor in de tijd (tabel 3.23).

'De Adderhorst'

'De Adderhorst' is een landgoed tussen Tynaarlo en Zeegse. In deze omgeving zijn begin 1900 door theologen van de Rijksuniversiteit Groningen buitenhuizen gesticht, in de nabijheid van het station Vries-Zuidlaren. De Adderhorst was hier één van. Het landgoed is ingericht als natuurreservaat en is in 1933 beschreven in het boek 'Op en om de Adderhorst' door A. van Veldhuizen. In het landgoed ligt een aantal grafheuvels. 'De Adderhorst' is nu privé-terrein en niet vrij toegankelijk.

De Adderhorst							
Stabiel							
	Aantal	Beschrijving	Beleving	Gebruik	Attractie	Onderdeel landschap	Lieux de mémoire
<1900	0	0	0	0	0	0	0
1901-1920	0	0	0	0	0	0	0
1921-1940	2	2	0	0	1	0	1
1941-1960	3	3	0	0	3	0	2
1961-1980	2	2	0	0	2	0	1
1981-2000	0	0	0	0	0	0	0

Tabel 3.23 Landgoed De Adderhorst

Uit de beschrijvingen blijkt dat 'De Adderhorst' attractiewaarde heeft omdat het een natuureservaat is. Het gebied heeft echter nog meer waarde doordat het beschreven is in het boek 'Op en om de Adderhorst' door A. van Veldhuizen, professor in de Theologie en tevens stichter van het natuureservaat. Hierdoor is het landgoed beschreven in recreatiegidsen als een lieux de mémoire.

In het 'Mooi Drenthe toeristen handboek' uit 1939 staat:

'...dat dit laatstgenoemde dorpje (Tynaarlo) verbindt met de schilderachtige omgeving van Zeegse en Schipborg, door welks landschap de Drentsche A zich in vele kronkelingen slingert en waaraan de naam 'Adderhorst' verbonden is, bekend door het boek van wijlen Prof. Van Veldhuizen 'In en om de Adderhorst' waarin deze geleerde getuigde van zijn liefde voor deze streek en voor de gehele 'lantschap'. (Fen# 292).

Uit de beschrijvingen blijkt dat het landgoed toegankelijk moet zijn geweest voor bezoekers. Hierbij was de goede ontsluiting van het station Vries-Tynaarlo van belang.

Molen

De molen van Anloo, Molen van Tynaarlo, Korenmolen van Rolde (tabel 3.24) en de Molen van Eext komen over de periode 1900-2000 incidenteel voor.

De korenmolen 'De Zwaluw' in Oudemolen komt stabiel voor in de tijd.

Korenmolen 'De Zwaluw' Oudemolen							
Stabiel							
	Aantal	Beschrijving	Beleving	Gebruik	Attractie	Onderdeel landschap	Lieux de mémoire
<1900	0	0	0	0	0	0	0
1901-1920	2	2	0	0	2	2	0
1921-1940	1	1	0	0	1	0	0
1941-1960	0	0	0	0	0	0	0
1961-1980	3	3	0	1	3	0	0
1981-2000	1	1	0	0	1	0	0

Tabel 3.24 Korenmolen De Zwaluw Oudemolen

De beschrijvingen geven informatie over de molen zoals bouwstijl (achtkante korenmolen) en wanneer de molen gebouwd en gerestaureerd is (respectievelijk in 1837 en in 1951). Twee maal is de molen beschreven als een oriënteringspunt in het vlakke landschap van begin 1900. In 1971 was de mogelijkheid om de molen te bezichtigen een extra waarde van 'De Zwaluw'.

Natuur

Het natuurgebied het Balloërveld komt stabiel voor in de periode 1900-2000 (tabel 3.25). De andere natuurgebieden die zijn genoemd zijn: De Slokkert, het Westerholt, de Gasterse Duinen, het Eexter veld en de Borgvullen. Deze natuurgebieden komen incidenteel voor in de tijd.

Balloërveld							
Stabiel							
	Aantal	Beschrijving	Beleving	Gebruik	Attractie	Onderdeel landschap	Lieux de mémoire
<1900	0	0	0	0	0	0	0
1901-1920	1	1	0	0	1	0	0
1921-1940	1	1	0	1	1	0	0
1941-1960	2	2	0	0	2	0	0
1961-1980	1	1	0	0	1	0	0
1981-2000	1	1	0	0	1	1	0

Tabel 3.25 Balloërveld

De recreatiegidsen geven een beschrijving van het Balloërveld, hierbij wordt de grootte en uitgestrektheid meerdere malen aangehaald. Het oppervlak van het natuurterrein 'Het Balloërveld' is dan ook wat het onderscheid van de andere natuurterreinen.

Rechtsplaats

De Balloërkuil is het enige landmerk onder de soort 'rechtsplaats' en komt in de periode 1900-2000 stabiel voor (tabel 3.26).

De Balloërkuil is telkens beschreven als een rechtsplaats van de Germanen. De Etstoel zou er tot 1688 zijn recht gesproken hebben. Daarna zouden deze 'lottingen' of rechtszittingen gehouden zijn in de Kollegiezaal der Staten in Assen (Fen#162).

Er wordt algemeen aangenomen dat er ergens een rechtsplaats, of plek waar recht gesproken wordt, geweest moet zijn in Drenthe. Het is echter niet vastgesteld waar het precies geweest moet zijn. De huidige plek van de Balloërkuil zou het in ieder geval niet zijn. Deze locatie is in 1870 aangekocht door de gemeente en als het ware aangewezen als historische plek waar recht gesproken werd. Een soort 'eerste provinciehuis'. De zwerfkei die in de Balloërkuil staat is daar bijvoorbeeld pas in 1884 geplaatst (Mond. med. van der Sanden), (afbeelding 3.27).

Balloërkuil							
Stabiel							
	Aantal	Beschrijving	Beleving	Gebruik	Attractie	Onderdeel landschap	Lieux de mémoire
<1900	1	1	0	0	1	0	1
1901-1920	2	2	2	0	2	1	1
1921-1940	3	3	0	0	3	1	3
1941-1960	2	2	0	0	2	0	2
1961-1980	3	1	0	0	1	0	1
1981-2000	1	1	0	0	1	0	1

Tabel 2.26 Balloërkuil

Van de Balloërkuil is begin 1900 twee maal de belevingswaarde beschreven. Daarnaast komt de attractiewaarde continue terug over tijd. Hierbij is telkens de Balloërkuil een Lieux de mémoire genoemd. Begin 1900 is tevens de kuil als onderdeel van het landschap van belang in de attractiewaarde.

Afbeelding 3.27 Zwerfkei als markeringspunt in de Balloërkuil

Zandverstuiving

Voor de soort 'zandverstuiving' zijn de Zeegserduinen het enige landmerk. De Zeegserduinen komen als landmerk stabiel voor over de periode 1900-2000 (tabel 3.28).

Zeegserduinen							
Stabiel							
	Aantal	Beschrijving	Beleving	Gebruik	Attractie	Onderdeel landschap	Lieux de mémoire
<1900	0	0	0	0	0	0	0
1901-1920	2	2	1	1	1	1	0
1921-1940	2	2	1	0	1	1	0
1941-1960	3	3	0	1	1	0	0
1961-1980	1	1	0	1	1	0	0

Tabel 3.28 Zeegserduinen

Begin 1900 is de belevingswaarde van de Zeegserduinen beschreven. Gedurende de hele periode van 1900 tot 2000 worden beschrijvingen gegeven van de gebruikswaarde en de attractiewaarde.

H. Tj. Waterbolck schrijft in 1952:

'Zeegse is bekend om zijn stuifzandgebied, dat vanuit de stad Groningen geregeld door dagjesmensen bezocht wordt. Een van de gevolgen van de grote bekendheid die dit gebied bij de 'stadgers' geniet, is het grote aantal landhuisjes dat hier verrezzen is, niet steeds het landschapsschoon bevorderend! Er is hier nog vrij veel heide.' (Fen# 349).

Hieruit blijkt dat Zeegse op goede reisafstand ligt van Groningen, en het dorp overnachtingsmogelijkheden had. In een dagtocht is Zeegse vanuit Groningen op de fiets te bereiken. Na 1950 werd meer en meer gebruik gemaakt van eerst de brommer en later de auto. Zeegse was eveneens een geliefde bestemming voor schoolreisjes (Mond. med, Elerie).

3.4.2 Tijdelijke soorten

Van het merendeel van de soorten worden de bijbehorende landmerken slechts in één of twee recreatiegidsen genoemd. Het gaat om de volgende soorten:

Beeld, Brink, Café, Dobbe, Doorwaadbare plaats, Heide, Herberg, Huis, Kerkhof, Markesteen, Oorlogsmonument, Openlucht theater, Opgraving, Pingoruïne, Romeinse legerplaats, Schaapskooi, Schans, Schapen, Station, Veenplas, Ven, Zandafgraving, en ten slotte Zwembad (Bijlage 4a en 4b).

Ten eerste komen er soorten landmerken in deze lijst voor waarover geen consensus bestaat. Het kan zijn dat er per abuis onjuiste informatie in de recreatiegids is opgenomen. Daarnaast is het mogelijk dat het de schrijver een afwijkende opvatting heeft over het landmerk. Het gaat om de landmerken: de beelden van zwerfkeien in Anloo en Eext, de schans en de Romeinse legerplaats bij Rolde. Ten tweede zijn er enkele soorten landmerken genoemd die mogelijk niet bij veel mensen bekend zijn en/of moeilijk zichtbaar zijn. Dit kan het geval zijn met de dobbes, doorwaadbare plaatsen, markestenen, opgravingen en pingoruïnes. Ten slotte zijn er landmerken die mogelijk slechts enkele (tientallen) jaren bestaan hebben. Van deze drie mogelijkheden zijn hieronder enkele voorbeelden uitgewerkt.

Geloofwaardig?

De Schans bij Rolde en de beelden gehakt uit zwerfkeien bij Anloo en Eext zijn twee voorbeelden waarvan de beschrijving over wat het landmerk voorstelt geen consensus bestaat.

Beelden uit zwerfkeien bij Anloo en Eext

In Drenthe komen veel stenen voor in de ondergrond (zie paragraaf beschrijving onderzoeksgebied) (Berendsen, 2000b). Het komt vaak voor dat mensen in deze zwerfkeien figuren herkennen (Mond. med. Van der Sanden). Over de periode 1900-2000 komen twee beelden van zwerfkeien incidenteel voor; een veldkei gekapt tot een liggend rund gelegen bij de entree van het kerkhof van Anloo. Een sculptuur van een mammoet wordt vermeld bij Eext. De gids van H. Hendrickx en O. Uijen uit 1988 beschrijft de attractiewaarde van de beelden. De beschrijving van het rund luidt:

“Voor de ingang van het kerkhof zien we wederom een sculptuur uit de Oude-Steentijd; nu een veldkei bijgekapt tot een liggend rund, waarvan vooral de zigzagbekapping op de rug zichtbaar is gebleven.” (Fen# 405)

In de beschrijving staat dat de beelden stammen uit de Oude-Steentijd. Anderzijds is het niet wetenschappelijk aangetoond dat het hier gaat om archeologische overblijfselen van vroegere bewoning (Mond. med. Van der Sanden).

Schans bij Rolde

De Schans bij Rolde is eenmalig genoemd door J. Craandijk in de gids uit 1879. De beschrijving luidt:

“Hij vond er legerplaatsen en schansen, met grachten en wallen omringt. En op korten afstand van de kerk lagen nog twee groote hunebedden in de esch van het dorp.”.

“Van deze ‘schans’ is beweerd dat de Bisschop van Munster in de 17e eeuw Balloo aangedaan zou hebben en in deze schans één nacht zou zijn verbleven. Mogelijk zijn de grafheuvels en vierkante brandheuvels naast het Tumulibos verkeerd geïnterpreteerd als zijnde een schans. “ (Mond. med. Van der Sanden).

De ‘schans’ zoals deze er heden ten dagen bij ligt, is het resultaat van een reconstructie eind 1900. De wallen komen echter ook voor op een kadastrale kaart uit 1830, waar ze onderdeel uit lijken te maken van het naastgelegen sterrenbos van landgoed Vredeveld. Hier zou het dus om een follie (tuinobject) kunnen gaan. Begin 1800 was het de gewoonte om tuinen en landgoederen te verrijken met romantische en exotische bouwsels (Steehouwer, 2005).

Onbekend maakt onbemind?

Een markesteen is een voorbeeld van een landmerk dat niet bij veel mensen bekend is. Daarnaast is het vanwege zijn grootte en aard, het is immers een 'gewone' zwerfkei, moeilijk zichtbaar.

Markesteen tussen Eext en Anloo

Een markesteen is een zwerfkei die werd gebruikt om de grens aan te geven tussen de verschillende landstreken in Drenthe, merken genaamd.

De enige markesteen die in de onderzochte gidsen voor komt is een markesteen tussen Eext en Anloo. Hij is één maal genoemd in de gids van H. Hendrickx en O. Uijen uit 1988. In het onderzoeksgebied komen echter veel meer markestenen voor. Maar voor de leek is een markesteen niet te onderscheiden van de vele zwerfkeien die overal in het Drentse Aa landschap aangetroffen kunnen worden.

Landmerken met een kort bestaan

Het station van Rolde is een voorbeeld van een landmerk dat gedurende de periode 1900-2000 maar een korte tijd als station gefunctioneerd heeft.

Station Rolde

Het station van Rolde is één maal genoemd door F. G. Groneman in de gids uit 1906. De beschrijving luidt:

“Als men hier de trein wil nemen, moet men niet vergeten, het moderne stationsgebouw te bekijken”. (Fen#339).

De lijn van Assen, langs Rolde en Eext naar Stadskanaal is geopend in 1905. Slechts tot 1939 was er personen vervoer mogelijk op het station in Rolde. Daarna werd het een goederen spoorlijn. Na volledige opheffing van de lijn Assen-Stadskanaal in 1970 is er een fietspad aangelegd over het talud (Mond. med. van der Sanden).

3.5 Conclusie

In recreatiegidsen over het Nationaal beek- en esdorpenlandschap Drentse Aa zijn gedurende de periode 1900 tot 2000 in totaal 114 landmerken vermeld. De meeste van deze landmerken worden slecht één of twee maal genoemd, maar een aantal komt vaker voor in de tijd. Uit beschrijvingen in de recreatiegidsen kan de belevings-, gebruiks- of attractiewaarde van het landmerk afgeleid worden.

Het volgende en laatste hoofdstuk geeft de conclusies en de nabeschuiving.

Hoofdstuk 4 Conclusie en nabeschuiving

4.1 Inleiding

In totaal komen 113 landmerken voor in recreatiegidsen van 1879 tot 1988. Deze landmerken zijn onderverdeeld in 36 soorten. De soorten landmerken in het Nationaal beek- en esdorpenlandschap Drentse Aa kunnen verdeeld worden in tijdelijke landmerken en duurzame landmerken.

Van de duurzame soorten landmerken komen het hunebed en de beek het meest voor, respectievelijk 61 en 54 keer. Kerken zijn 32 keer genoemd. De overige duurzaam voorkomende soorten landmerken zijn rond de 20 of rond de 10 keer genoemd.

Aspecten die bij het ontstaan van *duurzame* landmerken mee spelen zijn:

5. Clustering
6. Het landmerk onderscheidt zich van andere gelijksoortige landmerken door:
 - a. Ontsluiting
 - b. Attractiewaarde
 - c. Situering in het landschap
 - d. Gebruikswaarde
 - e. Bekendheid
 - f. Grootte
7. Het na-aapeffect
8. Combinatie van aspecten

Tijdelijke soorten landmerken die het meest genoemd zijn, zijn schaapskuddes (9 keer), zwembaden (8 keer) en brinken (7 keer).

Oorzaken dat landmerken *tijdelijke* landmerken blijven zijn:

4. Geloofwaardigheid
5. Bekendheid
6. Het landmerk bestaat voor een korte periode

De conclusies worden in de volgende paragrafen nader toegelicht.

4.2 Conclusies duurzame landmerken

4.2.1 Clustering

Uit de resultaten blijkt dat clustering van landmerken bij de dorpen Rolde en Anloo samen gaat met het duurzaam voorkomen van deze landmerken in de tijd. Clustering is een hoge concentratie van bezienswaardigheden in een bepaald gebied (Kaart 1).

Rond Rolde

Deurzer Diep is één van de meest voorkomende beekdalen. Het Tumulibos komt als enig landmerk van de soort 'bos' stabiel voor in de tijd. Boerderij Kamps is één van de enige boerderijen die stabiel voorkomt in de tijd. De rechtplaats De Balloërkuil, de hunebedden D17 en D18 én de kerk van Rolde komen stabiel voor in de tijd. De recreatieve waarde van dit gebied wordt eveneens bevestigd door Spek: 'Het historische cultuurlandschap rond Balloo omvat alle elementen van het klassieke esdorpenlandschap' (Spek, 2004).

Rond Anloo

Het Kniphorsterbos met grafheuvels en hunebedden en de Anloër Strubben zijn opkomend in de tijd. De Noord- en Zuides van Anloo, het Anloër Diep en in de nabijheid Schipborg met de Kymelsberg, de Drentse Aa en boerderij 'De Schipborg'.

De invloed van clustering op het duurzaam voorkomen in de tijd van een bepaald landmerk wordt nog eens geïllustreerd door de essen van Anloo. Naast de Noord- en Zuides van Anloo worden nog zes essen genoemd. Dat deze essen incidenteel voorkomen en allen alleen tussen 1901 en 1920 genoemd zijn doet vermoeden dat nadien in recreatiegidsen geen belangstelling meer is voor essen. Dit lijkt tegengesproken te worden door de resultaten voor de Noord- en Zuides van Anloo die respectievelijk stabiel en opkomend voorkomen over de periode 1900-2000. De beschrijvingen van de essen van Anloo geven echter aan dat de es alleen genoemd is in relatie tot andere landmerken, waaronder de Anloër Strubben. Geconcludeerd kan worden dat er alleen in begin van 1900 belangstelling is voor essen in recreatiegidsen. De essen van Anloo zijn in de loop van 1900 nog wel genoemd, maar alleen als gevolg van clustering.

Naast het bovengenoemde voorbeeld, dat een landmerk genoemd wordt 'omdat men toch in de buurt was', is er door clustering eveneens sprake van versterking van de beleving. Zo komt in de beschrijvingen van de hunebedden van Rolde naar voren dat doordat men de kerk, de hunebedden, de oude eik en de es in één blik kon vangen extra waarde geeft aan het landmerk. Dergelijke landmerken staan hierdoor ook veel in de belangstelling van kunstenaars.

4.2.2 Onderscheiden van de rest

Solitaire landmerken en landmerken die in een cluster voorkomen, kunnen duurzaam terugkomen in de tijd doordat zij zich onderscheiden van andere (gelijksoortige) landmerken. Een landmerk kan zich onderscheiden door:

- goede ontsluiting
- attractiewaarde
- situering in het landschap
- gebruikswaarde
- bekendheid
- of grootte.

Ontsluiting

Het van dichtbij kunnen bekijken van het landmerk (ontsluiting) is van invloed op het voorkomen in de tijd. Het Anloër Diep heeft bijvoorbeeld hoge natuurlijke en landschappelijke waarde. Deze is echter alleen beschreven in het begin van 1900. De goede ontsluiting van het gebied komt daarentegen gedurende de hele periode van 1900-2000 naar voren als kwaliteit.

Boerderij Kamps komt als landmerk stabiel voor in de tijd omdat het een zeer oude boerderij is, die goed bewaard is gebleven. De Boerderij 'De Schipborg' is bezienswaardig vanwege zijn bijzondere bouwstijl naar architectuur van H.P. Berlage. Beide boerderijen zijn niet van binnen te bezichtigen maar door de goede ontsluiting kunnen ze wel vanaf de openbare weg gezien worden en komen beide boerderijen stabiel voor in de tijd.

Attractiewaarde

Het merendeel van de beschrijvingen dat opgenomen is in recreatiegidsen over de periode 1900-2000 heeft betrekking op de attractiewaarde van het landmerk. Hieruit blijkt dat een beschrijving waarbij de auteur kennis over het landmerk overbrengt aan de lezer, van belang is voor het voorkomen van het landmerk in de tijd. Dan kan het gaan om situering in het landschap (zie hierna), of om informatie over het landmerk als lieux de mémoire. Daarnaast kan voor landmerken waarvoor specialistische kennis noodzakelijk is, de attractiewaarde vooral van belang zijn. Zo worden archeologische objecten zoals grafheuvels in de onderzochte recreatiegidsen altijd beschreven in relatie tot het omringende landschap.

Een ander voorbeeld is de Balloërkuil, die door het functioneren als lieux de mémoire (attractiewaarde) stabiel voorkomt in de tijd. Tevens kan aan de hand van de Balloërkuil geconcludeerd worden dat het verhaal over het landmerk en sich van belang is voor recreanten waarbij geen consensus hoeft te bestaan over de gebruikte achtergrondinformatie.

Situering in het landschap

Het merendeel van de beschrijvingen dat opgenomen is in recreatiegidsen over de periode 1900-2000 heeft betrekking op de attractiewaarde van het landmerk. In ongeveer de helft van de beschrijvingen wordt het landmerk beschreven als onderdeel van het landschap. Hierin speelt naast de versterking van het landmerk (paragraaf 4.3.1), zichtbaarheid van het landmerk een grote rol.

Dit komt overeen met de definitie van landmerk als oriënteringspunt in het landschap en als object dat vanaf een afstand kan worden gezien. Kerktorens zijn hiervan een goed voorbeeld. Behalve dat de kerken van Anloo en Rolde van oudsher de belangrijkste kerken in de omgeving zijn, onderscheiden zij zich van andere kerken door hun torens en daarmee de herkenbaarheid in het landschap.

Geconcludeerd kan worden dat zichtbaarheid van de landmerken één van de aspecten is die achteruit is gegaan gedurende de periode 1900 tot 2000. Onder andere door het insluiten van landmerken door opgaande begroeiing (hunebed D6 bij Tynaarlo en hunebedden D17 en D18 bij Rolde) en op grotere afstand tevens door bebouwing, het verdwijnen van zichtlijnen en open plekken in het landschap (de korenmolen 'De Zwaluw' in Oudemolen en de kerktorens van Anloo en Rolde)

Gebruikswaarde

De gebruikswaarde en de mogelijkheid tot bezichtiging speelt een rol bij de volgende landmerken: de kerken van Anloo en Rolde, en korenmolen De Zwaluw in Oudemolen

De korenmolen 'De Zwaluw' komt als enige van een aantal molens stabiel voor in de tijd. Dit zou verklaard kunnen worden doordat de molen bezichtigd kon worden. Ook de mogelijkheid van de bezichtiging van de kerken van Anloo en Rolde (recreatieve gebruikswaarde), heeft invloed op het voorkomen van deze landmerken in de tijd.

Bekendheid

De Anloër Strubben, het Kniphorstbos, het hunebed bij Tynaarlo en het landgoed De Adderhorst illustreren dat bekendheid van het landmerk van invloed is op het voorkomen in de tijd.

In de jaren zestig van de vorige eeuw is gestart met een landschappelijk en archeologisch onderzoek van de de Anloër Strubben en het Kniphorstbos bij Anloo. Mogelijk doordat er meer bekendheid aan de gebieden werd gegeven komen ze gedurende de tijd opkomend voor.

Het landgoed 'De Adderhorst' is ingericht als natuureservaat en is in 1933 beschreven in het boek 'Op en om de Adderhorst' door A. van Veldhuizen. Landgoed 'De Adderhorst' komt stabiel voor in de tijd. Uit de beschrijvingen blijkt dat de publicatie over het landgoed hierbij van invloed is geweest.

Hunebed D6 bij Tynaarlo is bekend van een schoolplaat en schilderijen. Ook de hunebedden D17 en D18 bij Rolde zijn bekend door schilderijen, ansichtkaarten of souvenirs waarbij de zeer actieve VVV van Rolde een rol heeft gespeeld (Mond. med. Elerie).

Grootte

In het Nationaal Beek- en esdorpenlandschap Drentse Aa is de beek het meest voorkomende landmerk over de periode 1900-2000. Ook het Balloërveld komt stabiel voor gedurende de periode 1900-2000. Behalve dat deze landmerken genoemd zijn vanwege hun hoge recreatieve beleving, is door het gebied dat zij beslaan de mogelijkheid groter om het te bezoeken dan bij andere, kleinere, landmerken.

4.2.3 Het na-aapeffect

De openheid van het landschap is erg veranderd. Waar men eerst over de heide en uitgestrekte velden van Schipborg naar Groningen kon kijken, was dit later door opgaande begroeiing en bebouwing niet meer mogelijk. Ondanks dat ook het uitzicht van de Kymelsberg in Schipborg hierdoor verloren ging, blijft de Kymelsberg tot eind van de 20e eeuw voorkomen als belvédère in recreatiegidsen. Pas in 2002 is de opgaande begroeiing op de 'heideheuvel' verwijderd en is weer zicht over de Drentse Aa mogelijk.

Dit, samen met de resultaten van het hunebed bij Rolde doet sterk vermoeden dat auteurs van recreatiegidsen zich (deels) laten leiden door informatie uit voorgaande publicatie (padafhankelijkheid). Elerie zegt hierover:

'Naschrijven': Door een voortdurende bevestiging via het vermarkten van bijvoorbeeld VVV gidsjes of ansichtkaarten kan een plek in de regionale beeldvorming beklijven. In de tijd is de canon van die beelddraggers aan verandering onderhevig (Elerie en Spek, 2005).

4.2.4 Combinatie van aspecten

Zoals bij clustering de landmerken elkaar kunnen versterken, kan een combinatie van bovengenoemde aspecten (of het verdwijnen er van) van invloed zijn op het voorkomen van een landmerk. Hunebed D6 bij Tynaarlo en het Deurzer Diep illustreren dit.

De combinatie van het verdwijnen van het station van Tynaarlo, verandering van het open landschap naar bos en bebouwing en het uit gebruik raken van schoolplaten kan een reden zijn dat hunebed D6 bij Tynaarlo afnemend voorkomt over de periode 1900-2000.

De doorgaande weg van Assen naar Rolde gaat van oudsher over het Deurzer Diep. Daarnaast komt er rond Rolde een concentratie van bezienswaardigheden voor en is het gebied in recreatief opzicht erg aantrekkelijk. Hierdoor is het Deurzer Diep over de periode 1900-2000 één van de meest voorkomende diepjes.

4.3 Conclusies tijdelijke landmerken

De landmerken die slechts één of twee maal genoemd zijn in recreatiegidsen gedurende de periode 1900 tot 2000 worden tijdelijke landmerken genoemd. Mogelijke oorzaken waarom een landmerk een tijdelijk landmerk is komen naar voren uit de resultaten.

De gegevens illustreren drie mogelijkheden waarom een soort landmerk incidenteel voorkomt. Ten eerste kan het landmerk door niet iedereen als 'waar' gezien worden, zoals het geval is met de beelden van zwerfkeien bij Anloo en Eext, de Romeinse legerplaats en de schans bij Rolde. Daarnaast is het mogelijk dat het landmerk niet algemeen bekend en/of moeilijk zichtbaar is, zoals het geval kan zijn met dobbes, doorwaadbare plaatsen, markestenen, opgravingen en pingoruïnes. Ten slotte is het mogelijk dat bepaalde landmerken gedurende de periode 1900 tot 2000 slechts enkele (tientallen) jaren bestaan hebben, en hierdoor slechts incidenteel voor kunnen komen. Cafés, herbergen, openlucht theater bij Anloo, schaapskooien, schaapskuddes, stations en zwembaden zijn hier voorbeelden van.

4.5 Nabeschuwing

In de nabeschuwing komen de discussie en de aanbevelingen aan de orde.

4.5.1 Discussie

Validiteit van de gevonden data

Bij de methodische aspecten (paragraaf 1.5.1) is beschreven dat door de gebruikte criteria voor de selectie van de bronnen (recreatiegidsen) het mogelijk is de bronnen onderling met elkaar te vergelijken. Hier moet de kanttekening bij geplaatst worden dat, om tot representatieve uitspraken te kunnen komen over de ontwikkeling van de landmerken in de tijd, per periode van twintig jaar meer dan drie bronnen noodzakelijk is.

In de beschikbare tijdsspanne voor dit onderzoek was het niet mogelijk meer dan vijftien recreatiegidsen te gebruiken voor de analyse. Hierdoor is de kwantiteit van de gevonden data te laag om statistische verbanden en conclusies aan te tonen. Dit geldt eveneens voor de grafieken uit paragraaf 3.3. Grafiek 3.1 illustreert dat de recreatiegids uit 1932 'Te voet door Drenthe' de landmerken vrijwel niet beschrijft. Het is een ander type gids dan de overige recreatiegidsen waardoor geen vergelijking mogelijk is. De gegeven conclusies in dit onderzoek kunnen beschouwd worden als richtinggevend voor verder onderzoek.

In de inleiding van hoofdstuk twee is gesproken over de rol van recreatiegidsen in de collectieve beeldvorming van het Nationaal beek- en esdorpenlandschap Drentse Aa. Hierbij werd vermeld dat 'gezien recreatiegidsen in principe voor iedereen toegankelijk zijn, kan gesproken worden van beeldvorming op nationaal niveau'. De kanttekening die hierbij gemaakt moet worden is dat recreatiegidsen ten eerste niet voor iedereen even beschikbaar zijn geweest gedurende de periode van 1900 tot 2000. Daarnaast zal per tijdstip en per gids de verspreiding over Nederland verschillen.

Definiëring van landmerken

In hoofdstuk drie zijn de landmerken behandeld. De definitie van het begrip landmerk geeft dat het een fysiek object is. Hoewel de begrenzing van de meeste landmerken duidelijk is, zijn enkele van de gevonden landmerken minder duidelijk begrensd. Dit wordt onderbouwd door de resultaten van de essen van Anloo. De beschrijvingen wijzen er op dat de essen zelf geen landmerk zijn maar genoemd worden als onderdeel van het landschap van andere landmerken.

Het gaat om de landmerken: Beek, Bos, Brink, Doorwaadbare plaats, Es, Heide, Kerkhof, Landgoed, Natuurgebied, Openlucht theater, Opgraving, Schaapskooi, Zandafgraving, Zandverstuiving en Zwembad.

4.5.2 Aanbevelingen

Voor vervolg onderzoek wordt aanbevolen:

- De conclusies van dit onderzoek verder uitdiepen door een uitbreiding van de selectie van recreatiegidsen uit dit onderzoek. Deze kan bijvoorbeeld aangevuld worden met de volgende recreatiegidsen: Langeafstandswandelingen (LAW's) en Knapzakroutes.
- De conclusies van dit onderzoek verder uitdiepen met behulp van interdisciplinair onderzoek naar de verandering in de tijd van de:
 - o ontsluiting
 - o attractiewaarde
 - o situering in het landschap
 - o gebruikswaarde
 - o bekendheidvan de individuele landmerken.
- En de conclusies van dit onderzoek verder uitdiepen met behulp van onderzoek naar de historische ontwikkeling in de beeldvorming van het gebied voor de periode 1900-2000. Bijvoorbeeld door analyse van dagboeken, reisverhalen of vakantiefoto's.
- Bij vervolgonderzoek wordt aangeraden gebruik te maken van combinaties van experts in verschillende disciplines, bronnen onderzoek en lokale kennis door bijvoorbeeld interviews en dorpsomgevingsplannen.

Voor beheer en beleid betreffende landmerken wordt het volgende aanbevolen:

- Hoewel zichtbaarheid van de landmerken een belangrijke kwaliteit is, is het één van de aspecten die sterk achteruit zijn gegaan gedurende de periode 1900 tot 2000. Aandacht hiervoor in beheer en beleid is van belang voor het behoud of de versterking van de recreatieve beleving van het landmerk.
- Ontsluiting bleek een belangrijk aspect voor de aandacht voor landmerken in de tijd. Dit gegeven kan eveneens gebruikt worden om landmerken te ontzien van (te hoge) recreatiedruk.
- Bovenstaande geldt eveneens voor de bekendheid die aan een landmerk gegeven wordt.

Literatuurlijst

- Berendsen, H. (2000a). *Landschap in delen. Overzicht van de geofactoren*. Van Gorcum en Comp. B.V., Assen.
- Berendsen, H. (2000b). *Landschappelijk Nederland*. Van Gorcum en Comp. B.V., Assen.
- Cresswell, T. (2004). *Place, a short introduction*. Blackwell Publishing, Cornwall, UK.
- Dagblad van het Noorden (25 november 2005) Rob de Vries. *Het mooiste landschap*.
- Dagblad van het Noorden (28 november 2006) Kees van de Veen. *Commissarissen op een van de mooiste plekjes. Zo mooi zijn Groningen en Drenthe*.
- Elerie, H. en T. Spek (2005). *Biografie Nationaal Landschap Drentse Aa. Startdocument*. BOKD, Assen.
- Gorp, van, B. (2003). *Bezienswaardig? Historisch-geografisch erfgoed in toeristische beeldvorming*. Uitgeverij Eburon, Delft.
- Haan, de, J. (1997). *Het gedeelde erfgoed. Een onderzoek naar veranderingen in de cultuurhistorische belangstelling sinds het einde van de jaren zeventig. Het culturele draagvlak 3*. Sociaal en Cultureel planbureau, Rijswijk.
- Holloway L. & P. Hubbard (2001). *People and place. The extraordinary geographies of everyday life*. Pearson Education Limited, Edinburgh, UK.
- Jacobs, M. (2006). *The production of mindscapes. A comprehensive theory of landscape experience*. Dissertation Wageningen University, Wageningen.
- Jelgersma, E. (2004). *Boerderij Kamps*. Het Drentse Landschap 42: pp10-13.
- Johnston, R. e.a. (2000). *The dictionary of Human Geography*. Blackwell Publishers Ltd. Oxford, UK.
- Klompmaker, H. (1994). *Kijk op keien. Hunebedden in beeld en theorie*. Uitgeverij Edu'Actief B.V., Meppel.
- Knox, P. en S. Marston (2004). *Human Geography. Places and regions in global context*. Pearson Education, inc. New Jersey, US.
- Kolen, J. (1999). *Landschap en historisch bewustzijn*. In: Kolen, J. en T. Lemaire (1999). *Landschap in meervoud. Perspectieven op het Nederlandse landschap in de 20^e / 21^e eeuw*. Uitgeverij Jan van Arkel, Utrecht.
- Kolen, J. & T. Lemaire (1999). *Landschap in meervoud. Perspectieven op het Nederlandse landschap in de 20^e / 21^e eeuw*. Uitgeverij Jan van Arkel, Utrecht.

Ministerie LNV (2005). *Nationaal beek- en esdorpenlandschap Drentsche Aa*. Offset BV, Den Haag.

Roos-Klein, J. e.a. (2004). *Modellen voor de graadmeters landschap, beleving en recreatie. Planbureaurapporten 20*. Natuurplanbureau Alterra, Wageningen.

Provincie Drenthe (2006). *Concept-uitvoeringsprogramma Nationaal Landschap Drentse Aa*. Gedeputeerde Staten van Drenthe, Assen.

Sanden, van der, W. (2006). *Erfgoed van Drenthe. Reuzenstenen op de es, de hunebedden van Rolde*. Uitgeverij Waanders, Zwolle.

Simon, C. (2005). *Ruimte voor identiteit; de productie en reproductie van streekidentiteiten in Nederland*. Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen, Groningen.

Spek, T. (2004). *Het Drentse esdorpenlandschap. Een historisch-geografische studie*. Uitgeverij Matrijs, Utrecht.

Steehouwer, K. (2005). *Oost van Assen. Een cultuurhistorische verkenningstocht langs de oevers van het Deurzer- en Loonerdiep*. Buijten en Schipperheijn Recreatief, Amsterdam.

Veldhuizen, A. van, (1933). *Op en om Adderhorst*. La Rivière en Voorhoeve, Zwolle.

Waterbolk, T. (1999) *De landschappen in mijn omgeving: cultuur en natuur in Noord-Nederland*. In: Kolen, J. en T. Lemaire (1999). *Landschap in meervoud. Perspectieven op het Nederlandse landschap in de 20e / 21e eeuw*. Uitgeverij Jan van Arkel, Utrecht.

Winchester, H., L. Kong en K. Dunn (2003). *Landscapes. Ways of imagining the world*. Pearson Education Limited, Harlow, UK.

Interviews

Interview, dhr. Van der Sanden. Provinciaal archeoloog Drenthe. Drents Plateau.

Interview, dhr. Klompmaker. Historicus en directeur Het Hunebedcentrum, Borger.

Meerdere gesprekken met dhr. Elerie. Historisch geograaf, directeur Brede Overleggroep Kleine dorpen in Drenthe.

Websites

Stichting Etstoel Anloo (2005). *Stichting Etstoel Anloo*. Laatst bekeken: 6 oktober 2006. <http://www.etstoel.nl>

Wikimedia Foundation Inc. (2006). *Wikipedia, de vrije encyclopedie*. Laatst bekeken: 6 oktober 2006. <http://nl.wikipedia.org/wiki/Etstoel>

Van Dale taalweb. Laatst bekeken: 30 december 2006. <http://vandale.nl>